

Suomen ja Hämeen synty

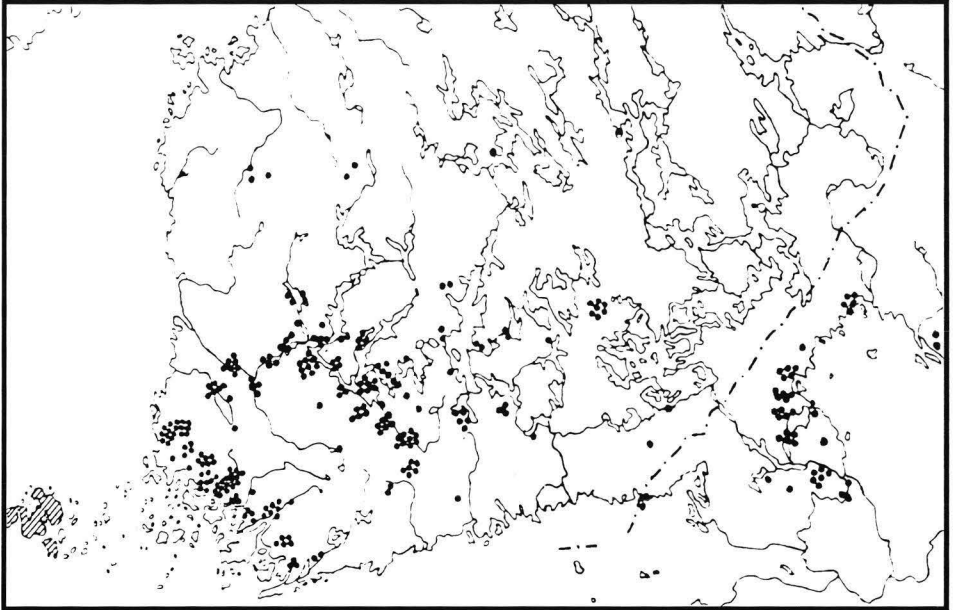
Etniset kysymykset, kysymykset suomalaisten ja saamelaisten tai suomalais-ugrilais-tenkin alkuperästä ovat olleet tutkijoiden kiinnostuksen kohteena jatkuvasti, erityisesti viimeisen neljännesvuosisadan aikana. Monitieteisissä kongresseissa ja symposiumeissa etnisen menneisyyden elementit ovat jäsentyneet ja täsmentyneet. Silti tutkimus on käymistilassa: alkuperäarvoituksiin annetaan toisistaan suurestikin poikkeavia tulkin-toja, koska eri lähdeaineistot avaavat erilaisia näkökulmia; ”puhdas” arkeologia johtaa helposti toisenlaisiin päätelmiin kuin kielihistoria, eikä keskustelusta pitäisi jättää pois nimitystutkimuksenkaan tuloksia, puhumatta ollenkaan genetiikasta; myös asutustari-nat ja muu paikallistraditio voivat kriittisesti tarkasteltuina tuoda etnisen menneisyyden kuvaan huomionarvoisia lisäpiirteitä. Tässä hahmotelmassa lähdän nimistä *Suomi* ja *Häme* ja aloitan ensin mainitusta, sen tarkoitteesta rautakauden lopulla ja varhaisella keskiajalla.¹

Suomi

Suomi oli rautakauden lopulla ja keskiajan alussa maakunnan nimi. Sen asutus sijaitsi lounaisrannikon pikkujokien suissa, alueella Karjaalta Kalantiin ja Laitilaan. Silloin, 800-luvulta lähtien sen asutusvyöhykkeet ulottuivat jokisuista kymmenen viisitoista kilometriä sisämaahan, kuten kalmistojen sijainti osoittaa. Asutusalue pysyi koko rauta-kauden varsin vakaana, sillä tämän laajuuden asutus saavutti suunnilleen jo kansain-vaellusajalla (400–550 /600), melkeinpä roomalaisajallakin (50–400). Merovinkiajalla (550/600–800) ja viikinkiajalla (800–1050) kalmistojen luku jonkin verran kasvoi, mutta asutusalue ei laajentunut sisämaahan; jokisuissa kalmistoja kylläkin ilmaantui maankohoamisen paljastamille suotuisille rannoille. Asutus oli siis jatkuvasti rannikko-sidonnaista ja käytti kaikei nautintaansa saaristoa ja saaristovesiä, mutta ei levinnyt saaristoonkaan; saaristo oli ilmeisesti turvatonta aluetta. Turvattomuutta osoittaa sekin, että asutus hävisi Karjaalta ja Tenholasta lähes kokonaan 900-luvun lopussa, varmaankin Idäntietä purjehtivien viikinkien ahdistamana; eräät skandinaaviset saogat puhuvatkin viikinkien ja ”finniläishirviöiden” välisistä taisteluista idäntien varsilla, Suomenlahden rannikolla siis.²

¹ Tutkimus perustuu II Suomalaisilla historianpäivillä Lahdessa 9. 2. 2001 pidettyyn, mutta suppeampana esitettyyn luentoon. Sen sisältönä on olennaisilta osin kirjoittajan tutkimus *Suomi ja Häme, Häme ja Sata-kunta, sen alkuosa*, teoksessa *Hämeen käräjät* 1, Hämeenlinna 2000, s. 19–108. Tämä on varustettu runsain viittein, mistä syystä viitteet on tässä voitu jättää osaksi pois. Samoja kysymyksiä olen sivunnut myös tutkimuksissa Salo 1968, 1981b ja 1984, 1995 ja 2002. Käsikirjoitus on jätetty keväällä 2002. Myöhempää tutkimusta ei juurikaan ole voitu ottaa huomioon.

²Gallén 1984; Salo 2000, 19–21.

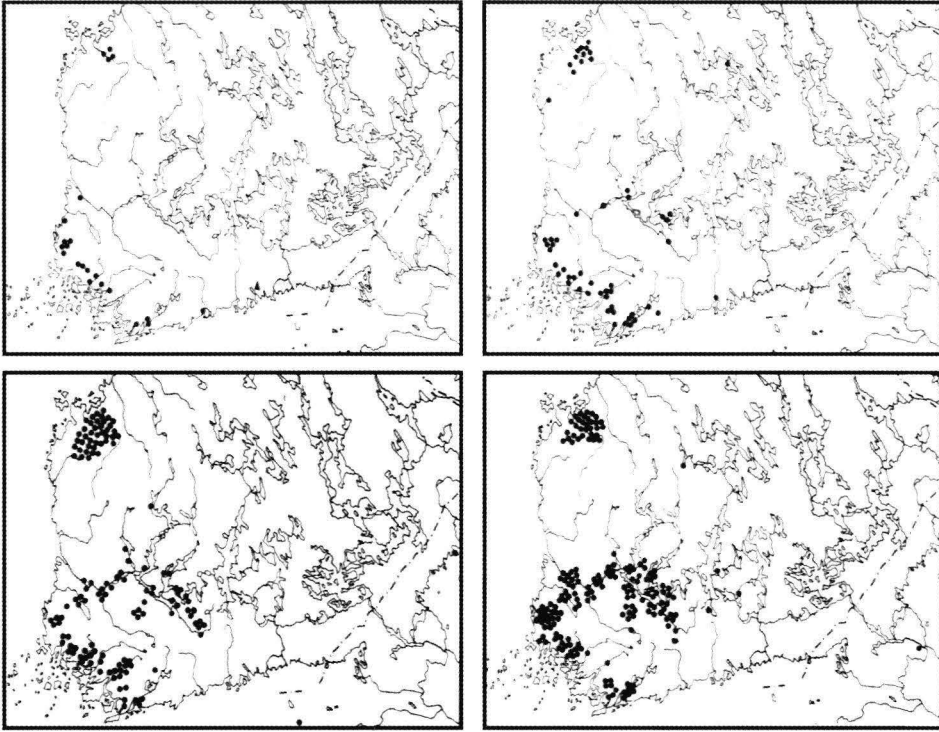
Kuva 1. Ella Kivikosken (1961) kartta viikinkiajan (800–1050) ja ristiretkiajan (1050–1150/1300) kalmistoista Suomessa. Nykyisin kalmistoja tunnetaan jonkin verran enemmän, mutta kalmistolliset alueet ovat samat kuin kartassa. Kartasta ilmenee, että Suomen (Varsinais-Suomen) asutus sijaitsi jokisuisissa Karjalta Kalantiin ulottuvalla rannikolla. Sitä suojasi saaristo. Avoimet rannikot olivat sen sijaan menettäneet aikaisemman kalmistollisen asutuksensa. Hämeen (Satakunnan ja Maakunta-Hämeen) asutus muodosti sisämaahan laajan kaaren, joka ulottui Yläneeltä Euran kautta Kokemäenjoelle ja sen vesiä pitkin Janakkalaan ja Lopelle; asutuspesäkkeitä oli myös Päijänteellä ja Vesijärvellä.

Mutta 1100-luvulla ja 1200-luvun alkupuolella lounaisrannikon jäljelle jääneessä asutuksessa tapahtui nopea muutos, suoranaisten murros: asutus levisi jokilaaksoissa kohti sisämaata ja jokilaaksojen välialueita, valtasi aikaisemmin asumattomia rannikkoja ja pureutui saaristoonkin. Muutos ilmenee hyvin kylien lukumäärän kasvusta. Rautakaudella asuttuja kyliä tai yksittäistaloja oli Aurajokivarressa kalmistoista päätellen 14–16, mutta varhaiskeskiajalla olemassa olleita suomalaisen oikeuden kyliä, joihin kalmistokylätkin kuuluvat, kerrassaan 106, saaristokylät mukaan lukien.³ Enintään sadassaviidessäkymmenessä vuodessa kylien määrä nähtävästi lähes seitsemänkertaistui. Arvioon voi vaikuttaa arkeologinen virhe, sillä on tietysti mahdollista, että kalmistoja löydetään vastedes joistakin sellaisistakin kylistä, joista niitä ei nykyisin tunneta. Mutta tuskin niin monesta, että kuva olennaisesti muuttuisi; tosiasiana pysynee, että varhaiskeskiajalla uudistaloja ja uudiskyliä syntyi rautakauteen verrattuna suorastaan ennätysvauhdilla. Mistä se johtui?

Arvelen, että sen tärkeimpänä syynä oli väestönkasvu, joka syntyi, kun kirkko voimistuttuaan kielsi vastasyntyneiden heitteillepanon. Selitys edellyttää, että heitteillepano olisi rautakaudella käytetty väestömäärän yleisenä rajoituskeinona.⁴ Tästä

³ Salo 1995.

⁴ Salo 1995.

Kuva 2. Ella Kivikosken (1961) kartat Suomen kalmistollisen asutuksen kehityksestä rautakaudella ennen viikinkiaikaa. Ylhäällä vasemmalla vanhemman roomalaisajan (50–200), oikealla nuoremman roomalaisajan (200/300–400), alhaalla vasemmalla kansainvaellusajan (400–550/600) ja oikealla merovinkiajan (550/600–800) kalmistot. Kartat antavat melko luotettavan kuvan kalmistollisen asutuksen sijaintialueista, vaikka kalmistoja onkin tiedossa nykyisin enemmän; seuraavassa joitakin täydentäviä huomautuksia. Vanhemman roomalaisajan kalmistoja tunnetaan nykyisin idässä Porvoosta ja Pyhtäältä asti. Kokemäenjoen suussa niitä on tutkittu useita ja yksi sisämaassakin, Vammalan Kaukolan Hiukkasaareissa. Enimmät Varsinais-Suomen silloisista kalmistoista ovat ilmeisesti maahanmuuttajien perustamia. Nuoremmalla roomalaisajalla kalmistojen luku kasvoi lounaisrannikolla, Suomessa, ja Etelä-Pohjanmaalla eli Kainuussa, ja pohjoisempaan kalmistolöytöjä tunnetaan Oulun seudulta asti. Satakunnan rannikolta ei tunneta enää esineellisiä hautoja, vaikka hautaraunioita näyttää Kokemäenjoen suussa yhä rakennetun; sen sijaan maan- ja kivensekaisia hautakumpuja alettiin rakentaa Kokemäenjoen vesistöön, Kokemäeltä Hämeenlinnaan asti. Ne osoittavat rannikolta lähtenyt, silloiselle saamelaisalueelle asettunutta suomalaista, sittemmin hämäläiseksi identifioitunutta uudisasutusta. Kansainvaellusajalla kalmistojen luku kasvoi Varsinais-Suomessa, Satakunnassa ja Hämeessä sekä Etelä-Pohjanmaalla, joka eli kukoistuskauttaan, mutta Itä- ja Keski-Uudenmaan sekä Satakunnan rannikolta vanha asutus hävisi, ilmeisesti vaaranalaisuuden vuoksi. Merovinkiaika oli asutuksen ja kulttuurin nousuaikaa ja kalmistot suomalaisen, hämäläisen ja kainulaisen väestön kalmistoja. Yksittäisiä asutuspisteitä syntyi Päijänteelle ja sen itäpuolellekin, mutta rannikot pysyivät yhä kalmistottomina ja Uskelanjoen suun asutus oli kärsinyt vakavan takaiskun. Etelä-Pohjanmaankin rikas asutus oli supistunut etelälaidoille; sitä uhkasi ilmeisesti lapinkaupasta kilpaileva Ylä-Satakunta.

ei voine olla suoranaista tietoa, mutta kun lasten heitteille jättäminen oli yleinen tapa ennen kristinuskoa eri puolilla Eurooppaa, miksi ei siis Suomessa? Siitä onkin viitteitä kansanrunoissa. Toisaalta tiedetään, että kirkko kielsi vastasyntyneitten heitteillejätön Skandinaviassa ja Islannissa ja varmasti kaikkialla muuallakin, kaiketi siis täälläkin.⁵

⁵ Pentikäinen 1990.

Mutta olipa syy asutuksen verrattomaan tihentymiseen ja laajentumiseen mikä tahansa, varmaa on, että lounaisrannikon varhaiskeskiaikainen asutus jatkaa rautakautista asutusta. Kun varhaiskeskiajan asutusta nimitettiin *Suomeksi*, on selvää, että sama asutus oli Suomea jo rautakauden lopulla. Suomea tarkoittava *Finlont* mainitaankin Uplannin Söderby-Karlin riimukivessä vuoden 1030 vaiheilla.⁶ Suomen nimi ja tarkoite palautuvat varmasti rautakauteen; alueen asutus ilmenee alueellisesti täysin kehittyneenä viimeistään merovinkiajalla (550/600–800).

Sitä ilmentävät silloiset rikkaat polttokentät. Niiden osoittama polttohautaus palautuu selvästi kansainvaellusajan ja roomalaisajan polttohautaukseen, niiden tulella olleet ja varta vasten usein turmellut esineet jatkavat uudennosta, joka levisi Suomeen kantskandinaavisten siirtolaisten tuomana vanhemmalla roomalaisajalla (50–200), kuten kärsämäentyypin kalmistot osoittavat. Kärsämäentyypin vaikutus ilmenee myös polttokenttien esinesikermistä, jotka säilyttävät kärsämäentyypin yksilöivän hautaustavan perinnettä, vaikka polttokentät ovatkin muutoin ”kollektiivisia” ja niiden hautaustapa ei-yksilöivä. Esinesikermistä esiintyvät erityisesti aseet, ja tämä seikka sekä aseiden runsaus muodostavat polttokenttiä kärsämäentyypin yhdistävän lisäpiirte. Mutta rakenteeltaan polttokentät, laajat, enimmäkseen ”struktuurittomat” maantasaiset kivikot eroavat kärsämäentyypin kalmistoista. Näistä eräät jäivätkin käytöstä heti vanhemman roomalaisajan jälkeen, niin että vain Aurajoen varressa kärsämäentraditio jatkui nimeksi merovinkiajan alkuun.⁷ Merovinkiajalla (550/600–800) Varsinais-Suomesta hävisi käytännöllisesti katsoen myös raunio- tai kumpuhautaus, jota laitilalainen perinne pitää ruotsalaisena.⁸ Tällainen kalmistotraditioiden muutos, jossa polttokentät merovinkiajan alussa ja aikana syrjäyttivät aikaisemmat kalmistotraditiot, vaikka säilyttivätkin niiden eräitä piirteitä, selittyy ilmeisesti siitä, että aikaisemmin kaiketi esineetöntä ruumishautauksista noudattaneet suomalaiset omaksuivat uuden esineellisen polttohautauksen. Vastaavan ilmiön toteamme myös Ala-Satakunnassa, nimittäin Eurassa ja Köyliössä, joissa siirryttiin samaan aikaan esineelliseen ruumishautaukseen.

Arkeologiassa on kuvattu merovinkiajan polttokenttiä ja niiden ilmaisemien kalmistotraditioiden muutosta, mutta muutosta ei ole pyritty selittämään. Väitöskirjassani 1968 pohdin kyllä kysymystä, mitä vanhemman roomalaisajan uudet kalmistotraditiot merkitsivät, ja tulkitsin niiden ilmaisevan sekä Ruotsista että Virosta tai Pohjois-Latviasta tänne suuntautunutta kolonisaatiota.⁹ Se näytti olevan sidoksissa Itämeren-kauppaan, ja kun tämä vanhemman roomalaisajan lopulla tyrehtyi, eräät rikkaat kalmistot jäivät käytöstä (Karjaan Kroggårdsmalmen, Laitilan Sonkkila, Nakkilan Penttala, Porin Parkkali) ja muutkin köyhtyivät. Kehitys johti vähitellen skandinaavisten ja virolaisliiviläissuuntaisten kalmistotraditioiden päättymiseen, minkä tulkitsin merkitsevän niihin sitoutuneiden identiteettien päättymistä, siirtolaisasutuksen sulautumista suomalaisväestöön.¹⁰ Kärsämäentyypin miesvaltaisissa kolonioissa tämä sulautuminen alkoi ilmeisesti alusta pitäen, sillä kärsämäentyypin kalmistojen keramiikka jatkaa rannikon vanhempaa keramiikkaa ja naisenhautojen korut ovat yleisesti ottaen Ruotsin naisen-

⁶ Esim. Salo 2000, 255–257.

⁷ Salo 1968, 23–60; Salo 1995.

⁸ Salo 2004.

⁹ Salo 1968.

¹⁰ Päädyin samaan päätelmään uudestaan kirjoittaessani tutkimusta *Oliko Kalanti muinaismaakunta*. Tämä ilmestyi 2003 Muinais-Kalantia käsittelevän artikkelikokoelman osana (toimittajana Veijo Kaitanen, kustantajana Suomalaisen Kirjallisuuden Seura). En puutu tässä tulkinnan perusteluihin, koska ne vaatisivat melkoisesti tilaa, vaan totean ainoastaan, ettei tulkinta kumoa jatkuvuusteoriaa, vaan edellyttää sitä.

hautoille vieraita, mutta samanlaisia kuin maamme muunkintyyppisissä kalmistoissa. Päätelin tämän vuoksi, että kärsämäentyypin kalmistojen naisenhaudat kuuluivat pääasiassa suomalaisnaisille.¹¹

Tällaiset tulkinnat sopivat kohtuullisesti vanhaan hackmanilaiseen asutusteoriaan, jonka mukaan Suomen suomalainen asutus olisi alkanut ajanlaskun vaihteen jälkeen Viirasta tänne suuntautuneesta siirtolaisuudesta. Tosin tässä oli se ristiriita, että monet uudiskalmistot olivat ruotsalaistyyppisiä, ja ristiriitaa lisäsi se, että Piikkiön Koskenhaan ja Laitilan Savemäen kalmistot, joita olin aluksi pitänyt Liivinmaalta siirtyneiden uudisasukkaiden perustamina, viittasivat rakenteidensa ja varustelunsa puolesta sittenkin Gotlantiin.¹² Tällaisiin näkökohtiin ei kuitenkaan kiinnitetty huomiota, sillä koko asutusarkeologinen näkökulma muuttui. Maahanmuuttoteorian syrjäytti jatkuvuusteoria, kun C. F. Meinander 1969 terävänäköisesti osoitti, etteivät Suomen rannikot olleetkaan esiroomalaisella ajalla (500 eKr.–50 jKr.) asumattomia.¹³ Niitä yhdisti edeltävään pronssikauteen morbynkeramiikka, sen asuinpaikat ja ehkä haudatkin, ja ne antoivat kronologisen ja alueellisen taustan myös seuraavan aikakauden, vanhemman roomalaisajan uusille kalmistoille: nämähän sijaitsivat juuri samalla rannikolla. Kun Suomen asutus oli jatkuvaa, niin miten tai miksi tänne nyt olisi tullut uusia asukkaita?! Kun tämä ei tuntunut todennäköiseltä, uusien esineellisten kalmistojen täytyi siis olla erisuuntaisten kosketusten aiheuttamia innovaatioita!

Tässä kuitenkin asetettiin toistensa vastakohtiksi kaksi eri asiaa, joiden ei tarvinnut olla ollenkaan vastakohtaisia, nimittäin jatkuvuus ja kolonisaatio. Eihän morbynkerääminen asutus ja sen osoittama asutuksen yleinen jatkuvuus suinkaan voinut merkitä sitä, ettei Suomen rannikolle olisi voinut tulla ulkomaisia uudisasukkaita, sillä jos he tulivat miekka kädessä, he tuskin pysyivät maahanmuuttolupaa. Ja olihan rauhanomainenkin muutto mahdollista, varsinkin kun siihen liittyvä kaupankäynti oli vanhan asutuksenkin kannalta edullista. Vanhemman roomalaisajan uudet esineelliset kalmistot ovat ymmärtääkseni pääasiassa ulkomaisten siirtolaisten perustamia ja perustettu ilmeisesti juuri sen vuoksi, että rannikolla asui morbynkeräämistä suomalaisväestöä. Sen olemassa olo ei kuitenkaan näy sanottavasti roomalaisajan kalmistoissa, poikkeuksena keramiikka ja naisenhaudat. Näkyviin se tulee yleisemmin vasta merovinkiajan alussa, sen omaksuttua esineellisen polttohautauksen ja siihen liittyvät polttokentät. Näiden suomalaisuutta ei voi epäillä, mutta ei myöskään johtaa ulkopuolisesta maahanmuutosta. Ergo: niiden täytyy kuulua rannikon suomalaisväestölle, joka pronssikaudesta lähtien oli noudattanut pääasiassa esineetöntä hautausta, ilmeisesti ruumishautausta. Jatkuvuusteoria ja vanhemman roomalaisajan uudiskalmistot eivät ole toisensa pois sulkevia ilmiöitä.

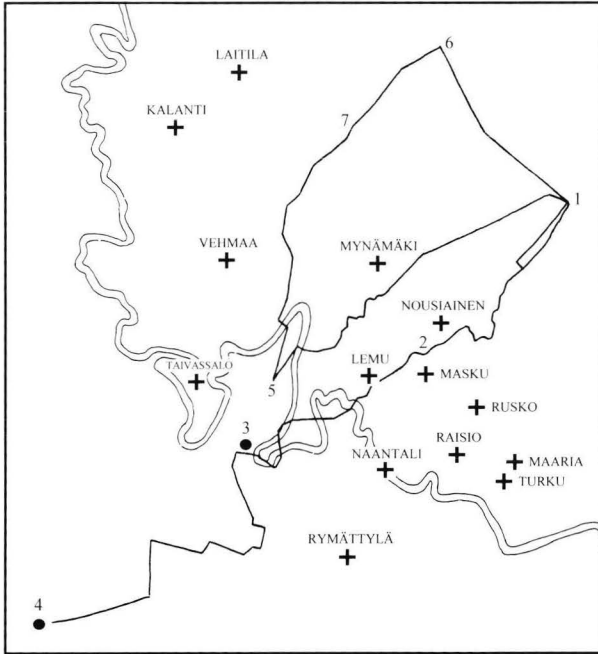
Suomen hiippakunnan synty

Oman lukunsa muodostaa kysymys, miten suppeaa rannikkoasutusta merkinneestä *Suomesta* tuli koko maan nimi. Se ei johtunut siitä, että Suomen maakuntaan syntyi joskus 1200-luvun lopussa maamme vanhin varsinainen kaupunki. Se ei johtunut siitäkään, että Aurajoen suuhun rakennettiin maamme keskeiseksi hallintopaikaksi suunniteltu Turun linna, eikä siitä, että Suomen maakunta maksoi keskiajalla pääosan maamme veroista. Syynä oli se, että *Suomesta* tuli maahamme perustetun hiippakunnan nimi.

¹¹ Salo 1968, 232–234.

¹² Salo 1984, 222–223.

¹³ Meinander 1969.

Kuva 3. Mynämäen ja Nousiaisten rajat varhaisimmalla keskiajalla. Laitilan ja Mynämäen rajalla sijaitsevat Suomenperäjärvi (6) ja Suomensaari (7) osoittavat nimillään, etteivät Laitila ja Kalanti kuuluneet alun perin Suomeen. Ne muodostivat oman pienoismaakuntansa, *Kalannin*, joka näyttää kuuluneen Ruotsin intressialueeseen jo ennen ensimmäistä ristiretkeä. Ruotsin valtapiiri laajeni ilmeisesti ensimmäisen ristiretken tuloksena 1155, sillä siihen ja Suomen hiippakuntaan liitettiin Suomen maakunnasta Vehmaa, Mynämäki ja Nousiainen. Tätä ilmentäneen Nousiaisten vanha eteläraja, joka jossakin hyvin varhaisessa rajankäynnissä määriteltiin ulottuvaksi ulkomerelle, Iniön Salmisholmiin (4), ts. Ruotsiin jo aikaisemmin kuuluneen Ahvenanmaan vesialueille asti. Aulis Ojan mukaan tavallisia pitäjänrajoja ei ulotettu näin kauas, joten rajan täytyi olla tavanomaista merkittävämpi. Hän osoitti myös, että rajan täytyy palata saariston asuttamista edeltävään aikaan. Nämä seikat saavat selityksensä, jos päätellään, että kyseessä oli Suomen maakunnan ja Ruotsiin ensimmäisellä ristiretkeellä liitetyn alueen raja ja samalla Suomen hiippakunnan eteläraja. Se jäi kuitenkin lyhytaikaiseksi, sillä se hävisi, kun Aurajokilaakso ja muu varsinainen Suomi liitettiin Ruotsiin ja Suomen hiippakuntaan vuoden 1200 tienoilla. Kartan rajapisteitä: 1 Kuhankuono, 2 Kaurisvuori, 3 Teersalo, 4 Salmisholm. Aulis Ojan karttaluonnos (1964), johon Timo Kuokkanen on hahmotellut nykyisen rantaviivan ja merkinnyt Suomensaaren rajapisteen.

Kirkollisen perimätiedon mukaan Suomen hiippakunnan perustaja ja ensimmäinen piispa oli Henrik. Hiippakunta lienee perustettu vuosina 1155–56. Nimen *Suomi* lähetys-hiippakunta sai ilmeisesti sen vuoksi, että sen piispankirkko, Sancta Maria, perustettiin Nousiaisiin ja siis Suomen maakuntaan. Tämän osoitti ensimmäisenä Juhani Rinne, ja hänen perustelunsa on tältä osin yleisesti hyväksytty.¹⁴ Kyseessä oli Nousiaisten nykyisen kirkon ensimmäinen edeltäjä, varmaankin hirsistä salvottu, sittemmin hävinnyt rakennus. Sen piispaallista statusta osoittaa tavallaan jo suojeluspyhimys, taivaan kunin-

¹⁴ Rinne 1932. Rinne tosin otaksui, että Sancta Maria olisi ollut Nousiaisten Moision kirkko, mutta Aulis Ojan vakuuttavien perustelujen mukaan kyseessä oli Nousiaisten nykyisen kirkon edeltäjä. Moision kirkko oli Moision pitäjänkartanon perustama "aateliskirkko", kuten olen perustellut; se ja läheinen Myllymäen kalmisto valaisivat kiintoisalla tavalla sekä moisiolaitoksen syntyhistoriaa että Suomen hiippakunnan oloja 1100-luvun jälkipuoliskolla; ks. Salo 1997b.

gatar Maria, mutta vielä selvemmin se, että piispa Henrik haudattiin sinne; piispalla oli näet oikeus tulla haudatuksi omaan kirkkoonsa. Kirkko aleni kuitenkin piispankirkosta pitäjänkirkoksi, kun piispanistuvin vuoden 1230 tienoilla siirrettiin Nousiaisista Turun Koroisiin.

Suomen hiippakunta ei 1100-luvun jälkipuolella kuitenkaan vastannut nimeään, sillä suuri osa varsinaista Suomea jäi vielä silloin sen ulkopuolelle. Hiippakunnan ytimen muodostivat näet muinainen Kalanti ja suurin osa Satakuntaa, joiden eräät pitäjät näyttävät omaksuneen kristinuskon jo aikaisemmin, eräät ehkä jo 1000-luvun puolella.¹⁵ On huomautettava, että Muinais-Kalanti, myöhemmin Vehmaan kihlakuntana tai Vakka-Suomena tunnettu alue, ei näytä tuolloin kuuluneen Suomen maakuntaan, johon se kyllä pian liittyi. Mynämäen ja Laitilan rajalla sijaitsevat *Suomenperäjärven* ja *Suomensaaren* rajapisteet vaativat näet päättelemään, että Laitila sijaitsi Suomen ulkopuolella, Muinais-Kalannissa. Tämä näyttää muodostaneen oman pienoismaakuntansa, mihin sen nimen *-land* viittaaakin. Varsinaisesta Suomesta hiippakunta käsittikin aluksi vain Nousiaisen, Mynämäen ja Vehmaan. Kun ne eivät puolestaan näytä kuuluneen Muinais-Kalantiin, ne lienee liitetty tähän jossakin varhaisessa yhteydessä, eikä tuo yhteys liene ollut muu kuin ensimmäinen ristiretki. Sen historiallisuutta on tosin viime vuosikymmeninä lähdepuhjan kyseenalaisuuden vuoksi epäilty, eikä ainoastaan epäilty, vaan myös lähdetty siitä käsityksestä, että on tieteellisempää kieltää koko retki; tutkimuksenhan on luotettavuutensa tähden oltava mieluummin liian kuin liian vähän kriittinen.

Ensimmäisen ristiretken historiallisuudesta puhuvat kuitenkin Nousiaisten etelärajan vaiheet, joita Aulis Oja on terävänäköisesti selvittänyt.¹⁶ Hän totesi, että eräiden keskiaikaisten asiakirjojen mukaan Nousiaisten eteläraja määriteltiin hyvin varhain, jo ennen saariston asuttamista, mistä on tietoja 1300-luvulta, ja ulotettiin lännessä kauas, Inön Salmisholmiin, Ruotsiin jo aikaisemmin kuuluneen Ahvenanmaan vesille asti. Kun tavallisia pitäjänrajoja ei käyty näin kauas, rajan täytyi hänen mukaansa olla tavallista pitäjänrajaa merkittävämpi. Hän piti sitä Suomen ja ”Kainuun rajana”, mutta joutui tämän vuoksi mutkikkaisiin ja sen vuoksi epätodennäköisiin lisäolettamuksiin. Niitä ei kuitenkaan tarvita, jos raja tulkitaan ensimmäisellä ristiretkellä Ruotsin vallanalaisuuteen ja samalla Suomen hiippakuntaan liitetyn alueen etelärajaksi. En näe mitään syytä, miksi näin ei voitaisi tehdä, ja tulkintaan sopii hyvin Ojan käsitys rajan vanhuudesta. Raja tuntuu siis todistavan, että ensimmäinen ristiretki todella tehtiin, vaikeivät siitä suoranaisesti kertovat lähteet olekaan sinänsä luotettavia.

Käsitystä ensimmäisen ristiretken historiallisuudesta puoltaa myös kansanperinne, sillä sen mukaan Pyhä Henrik nousi maihin Mynämäenlahden rannassa, ts. juuri sillä varsinaisen Suomen pohjoisella reuna-alueella, joka kuului 1100-luvun jälkipuolella Suomen hiippakuntaan.

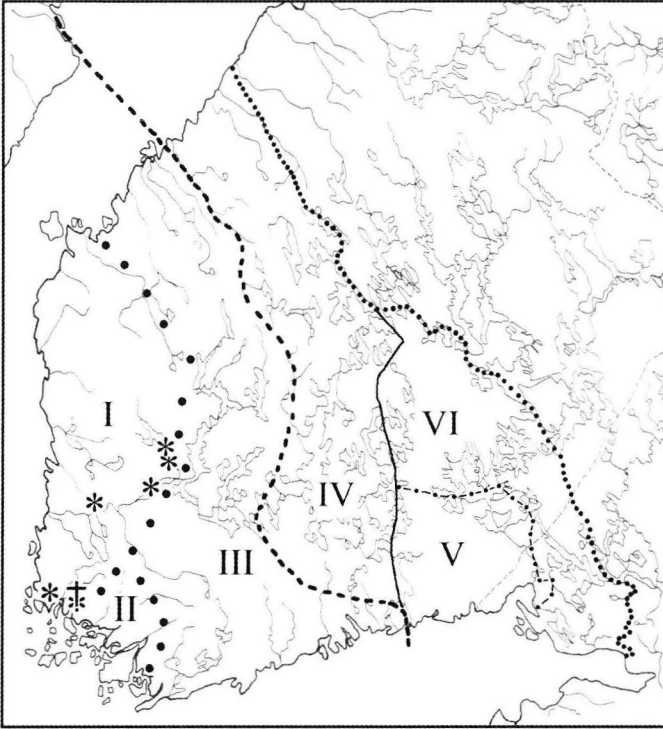
Suomen hiippakunta 1100-luvun jälkipuolella

Suomen hiippakunnan varhaisvaiheen laajuudesta ei ole suoranaisia tietoja, mutta siitä voidaan luoda käsitys eri näkökohtia ja tietoja yhdistelemällä. Erään tulkinnallisen lähtökohdan muodostavat Pyhän Henrikin ihmeet, oikeammin niiden tapahtumapai-

---

¹⁵ Salo 2000, 128–148.

¹⁶ Oja 1964.

Kuva 4. Suomen hiippakunnan ja samalla Suomi-nimen tarkoiteen alueellinen kehitys 1100-luvun jälkipuolelta Pähkinäsaaren rauhaan 1323. Alue I: Ruotsin intressialue ja Suomen hiippakunta 1100-luvun jälkipuolella historiallisten lähteiden ja Pyhän Henrikin primaari-ihmeiden mukaan; viimeksi mainitut on merkitty karttaan tähdillä, piispankirkoksi rakennettu Nousiaisten Sancta Maria ristillä. Henrikin legendan mukaan ihmeet tapahtuivat Vehmaalla, Nousiaisissa, Köyliössä, Kokemäellä, Sastamalassa ja (Hämeen) Kyrössä. Hiippakunnan rajat on hahmoteltu Kyrön, Sastamalan, Huittisten, Säskylän ja Yläneen myöhempien rajojen ja eräomistusten mukaan, missä nämä rajoittuivat hiippakunnan ulkopuolisiin pitäjiin. Kuhankuonosta, Varsinais-Suomen ja Satakunnan seitsemän pitäjän yhteisestä rajapisteestä lähtien raja noudatti Nousiaisten etelärajaa ja ulottui kauas ulkomerelle. Maastossa yksityiskohtaisesti käytyä rajaa hiippakunnalla (hiippakunnan pitäjillä) ei liene kuitenkaan vielä ollut. Alue II: Ruotsin alaisuuteen ja samalla Suomen hiippakuntaan vuoteen 1209 mennessä (suunnilleen aikana 1190–1209) liitetyt Aurajoki- ja Varsinais-Suomen kaakkoisosat. Alue III: Ruotsin intressipiiriin ja Suomen hiippakuntaan ennen hämäläisten kapinaa 1237 liittynyt alue käsitti Ylä-Satakunnasta Pirkkalan, Vesilahden, Lempäälän ja Kangasalan sekä Hämeen maakunnasta sydänalueen pitäjät, mutta ei Päijänteen asutusta; tämä oli Novgorodin valvonnassa. Alue IV: Ruotsiin ja Suomen hiippakuntaan Birger-jaarlin retken 1249 tuloksena liitetty alue käsitti Novgorodin aikaisemmin valvoman Päijät-Hämeen asutuksen ja pohjoiset erämaat. Alue V: 1200-luvun jälkipuoliskolla Ruotsiin ja Suomen hiippakuntaan liitetyt Rannan ja Lappeen karjalaiset kihlakunnat. Alue VI: Pähkinäsaaren rauhassa 1323 Ruotsiin ja Suomeen (Turun hiippakuntaan) liitetyt Savon, Jääsklen ja Äyräpään kihlakunnat. Alueen III raja on piirretty Martti Kerkkosen ja Kyösti Julkun mukaan, alueiden IV, V ja VI rajat Kyösti Julkun tutkimusten perusteella. Kartan piirsi kirjoittajan ohjeiden mukaan Timo Kuokkanen.

kat. Niistä kerrotaan Piispa Henrikin legendassa ja Piispa Henrikin surmavirressä, jotka katsotaan luodun viimeistään 1200-luvun lopulla mutta joihin näyttää sisältyvän melkoisesti varhaisemman menneisyyden näköala.¹⁷ Ihmeitä kerrotaan näet koetun Nousiaisissa, joka edustaa hiippakuntaan kuulunutta Suomen maakunnan reunaa, ja

¹⁷ Esim. Salo 2000, 130–132 viitteineen. Seppo Suvanto katsoo, mahdollisesti oikein, että Piispa Henrikin surmavirsi olisi peräisin jo vuoden 1230 tienoilta, jolloin piispanistuin siirrettiin Nousiaisista Turun Koroiisiin.

Vehmaalla; tässä on huomautettava, ettei Vehmaalta tunneta yhtä varhaisia viitteitä kristinuskon omaksumisesta kuin Laitilasta ja Kalannista / Uudeltakirkolta, joten sen liittyminen Suomen hiippakuntaan lienee Henrikin ansio. Pääosa ihmeistä olisi kuitenkin tapahtunut Satakunnan puolella, nimittäin Köyliössä, Kokemäellä ja Sastamalassa eli nykyisen Vammalan seudulla sekä Kyrön emäpitäjässä, joka sai myöhemmin Hämeenkyrön nimen. Huomiota kiinnittää, ettei mikään ihme olisi tapahtunut Kalannissa eikä Laitilassa, vaikka ne lienevät omaksuneet kristinuskon jo 1000-luvulla, kuten Juhani Rinne 1930-luvulla perusteli. Niiden polttokalmistot jäivät näet käytöstä melko lyhyen ruumishautausperiodin jälkeen, mikä merkinnee varhaista siirtymistä kirkko-maahautaukseen. Ihmeiden ”puuttuminen” Muinais-Kalannista johtuneekin juuri näiden varhaisesta kristillistymisestä; Henrikin ei liene tarvinnut kohdistaa toimintaansa Laitilaan eikä Kalantiin.

Ihmeet näyttävät näet keskittyneen suureksi osaksi pitäjiin, jotka olivat hiippakuntaan kuulumisen näkökulmasta uusia. Niitä olivat ilmeisesti Vehmaa, Nousiainen, Köyliö (kaksi ihmettä), Kokemäki, Sastamala (Vammalan seutu) ja Kyrö, Kyrösjärven ympärille muodostunut suurpitäjä. Se oli ilmeisesti hiippakunnan uusin valtaus, jonka merkitystä osoittanee, että siellä ihmeitä kerrotaan tapahtuneen kerrassaan kaksi.

Aurajokilaakso näyttää tuolloin, 1100-luvun jälkipuolella jääneen Suomen hiippakunnan ulkopuolelle. Tähän viittaa kaksi tai kolmekin seikkaa. Ensinnäkin: Aurajokilaaksossa näyttää hautaaminen vanhoihin ruumiskalmistoihin jatkuneen yleisenä myöhempään aikaan kuin Laitilassa ja Kalannissa, keskeisenä esimerkkinä Turun / Kaarinan Kirkkomäki.¹⁸ Toiseksi: minkään ihmeen ei kerrota tapahtuneen Aurajokialueella, eikä Henrikin ihmeistä kerrota kaakkoisemmasta Varsinais-Suomesta. Se oli hiippakunnan ulkopuolista aluetta, mikä kuvastuu myös esineellisissä ruumiskalmistoissa. Niinpä Halikon Rikalan kalmistoon haudattiin vielä 1100-luvun lopulla,¹⁹ mikä tuskin olisi ollut mahdollista, jos Halikko olisi silloin kuulunut Suomen hiippakuntaan. Ja lisäksi voidaan huomauttaa, että piispanistuin olisi jokseenkin varmasti perustettu jo alun perinkin Aurajoelle, jos se olisi ollut mahdollista; Aurajokilaakso oli silloisen Suomen rikkainta aluetta.

Tällaisten tulkintojen nojalla Suomen hiippakunta voitaneen 1100-luvun jälkipuolella hahmotella seuraavasti. Pohjoisessa se ulottui satakuntalaisten eräomistusten mukaisesti ainakin Kyrönjoelle, ellei Ähtävänjoelle, Pietarsaaren tienoille. Sen itäraja kulki Kyrösjärven ja Näsijärven vedenjakajaa ja noudatti ilmeisesti Kyrön ja Pirkkalan rajavyöhykettä. Kokemäenjoen pääreitit se ylitti Siuronkosken suussa ja jatkui Pirkkalan, Vesilahden, Lempäälän ja Urjalan rajoitse kohti Kuhankuonoa, seitsemän pitäjän yhteistä rajapistettä ja kulki siitä Nousiasten etelärajaa Pohjanlahteen. Hiippakunnan rajat olivat tietysti pitäjänrajoja, mikäli ne oli käyty. Ne muuttuivat hiippakunnankin rajoiksi pitäjien tehtyä päätöksen hiippakuntaan liittymisestä.

Suomen hiippakunnan ulkopuolelle jäivät 1100-luvun jälkipuolella siis Aurajokilaakso ja Varsinais-Suomen kaakkoisosat, samoin Satakunnan itäiset pitäjät Pirkkala, Kangasala, Vesilahti ja Lempäälä sekä Hämeen maakunta. Mutta joka tapauksessa *Suomi*-nimen tarkoite oli laajentunut kauas Satakuntaan ja siis alkuperäisen alueensa ulkopuolelle. Satakuntahan oli alkuperäistä Hämettä, kuten ilmenee Piispa Henrikin surmavirrestä, mm. sen käyttämästä Henrikin epiteetistä *Hämehen Heinärikki*. Epäsuorasti siitä kertoo myös Henrikin ruumiin kuljettamista Köyliöstä Nousiisiin kuvaava säe *härkä Suomehen vetävi*, siis jostakin Suomen ulkopuolelta.

¹⁸ Purhonen 1998, 254.

¹⁹ Purhonen 1998, 238–239.

Mutta ilmeisesti *Suomi* oli jo 1100-luvun jälkipuolella laajentunut länteenkin, sillä hiippakuntaan lienee kuulunut myös Ahvenanmaa. Vielä viikinkiajalla, 800- ja 900-luvulla se näyttää maksaneen ledungveroa samalla tavoin kuin Södermanland ja kuului siis Ruotsiin, kuten ruotsalainen tutkija Gerhard Hafström on päättellyt.²⁰ Tähän käsitykseen sopivat myös Ahvenanmaan viikinkiaikaiset tyyppiltään keskiruotsalaiset haudat. Mutta kun Ahvenanmaa 1300-luvun alkukymmeninä luettiin Suomen maakuntiin, sen on täytynyt irtautua Ruotsin-yhteydestään jo aikaisemmin. Todennäköisesti se tapahtui Suomen hiippakunnan varhaisvaiheessa 1100-luvun jälkipuolella. Tämä on sikäli ymmärrettävissä, että hiippakuntarajat eivät aina muuallakaan noudattaneet valtakunnan- tai kansallisuusrajoja; kirkko oli universaalinen. Tästä miltei historiantaikaista siteestä johtuu, että Ahvenanmaa luettiin keskiajalla Suomen eikä siis Ruotsin maakuntiin. Ahvenanmaan liitti Suomeen Suomen kirkko.

Hiippakunnan ja Suomen seuraava laajentumisvaihe

Kirkko jatkoi *Suomi*-nimen ekspansiota muutoinkin. Ex tuarum -bulla vuodelta 1208 tai 1209 kertoo, että eräiden ylhäisten henkilöiden huolenpidon kautta *Finlandaksi* nimetty maakunta oli omaksunut kristinuskon.²¹ ”Ylhäisiä henkilöitä” ei kuitenkaan bullassa nimetä, luultavasti siksi, että he olivat tanskalaisia. Bulla näet osoittaa, että paavi nojautui nyt Suomea koskevassa kirkkopolitiikassaan Ruotsiin, eikä ollut siis syytä korostaa Tanskan ansioita Suomen käännyttämisessä, vaikkei niitä voitu täysin sivuuttaakaan. Tulkinta sopii niihin tietoihin tai viitteisiin, joita meillä on ainakin kahdesta tanskalaisten tänne tekemästä ristiretkestä; niistä ensimmäinen olisi tehty 1191, toinen 1202 ja molemmat siis todellakin Ex tuarum -bullaa edeltävänä aikana.²² Ne lienevät kohdistuneet Aurajoen laaksosta Perniöön ulottuvaan rannikkoon. Esineelliset kalmistot jäivätkin Turun seudulla ja kaakkoisessa Varsinais-Suomessa käytöstä 1100-luvun jälkipuolella tai vuoden 1200 tienoilla, jolloin alue siis liitettiin Suomen hiippakuntaan.

Hiippakunta laajeni pian myös idemmäksi sisämaahan. Paavin kirjeessä 1229 mainittiin, että Suomen piispa oli käännyttänyt Suomessa ja naapurimaakunnissa suuren kansan kristinuskoon. *Suomi* tarkoitti tässä Varsinais-Suomen keski- ja itäosia, kuten edellä esitin. Naapurimaakuntia taas voivat olla ainoastaan Satakunnan itäosa ja Häme, jotka olivat siis aikana 1209–1229 omaksuneet kristinuskon ja liittyneet Suomen hiippakuntaan.²³ Satakunnasta siihen kuuluivat nyt siis myös Pirkkalan, Vesilahden ja Lempäälän ja Kangasalan pitäjät ja Hämeestä Vanajaveden reitin vanhat rautakautiset pitäjät. Näin *Suomi*-nimen alue levittäytyi Hämeen sydämeen.

Sen ja silloisen Hämeen maakunnan itärajana näyttää olleen Martti Kerkkosen ja Kyösti Julkun tutkimia ja selvittämiä ”länsimaisen Suomen varhaisin itäraja”.²⁴ Se alkoi Kymijoen itäisimmästä haarasta, Huumanhaarasta ja kulki sieltä ensin länteen ja sitten luoteeseen Pälkäneen Kukkolankoskelle, joka mainitaan rajapisteenä. Täältä raja suuntautui pohjoiseen ja sitten luoteeseen päättyen ”suolamereen” Kokkolan tienoilla. Se sulki Suomen hiippakunnan ja Sydän-Hämeen ulkopuolelle koko Päijänteen alueen, mm. Kuhmoisen, Hollolan, Nastolan ja Sysmän. Joka tapauksessa Suomen hiippakunta

²⁰ Hafström 1965.

²¹ Juva-Niitemaa-Tommila 1968, 89–90.

²² Esim. Rosén 1949, 138.

²³ Esim. Suvanto 1985, 39–40.

²⁴ Kerkkonen 1962; Julku 1987; Salo 2000, 171–174.

laajeni idässä jo 1200-luvun kolmen ensimmäisen vuosikymmenen aikana melkoisesti. Se lienee tapahtunut enimmiltään rauhanomaisesti, joskin on mahdollista, että Tanskan suorittamalla ristiretkellä on voinut olla vaikutuksensa Hattulan seudun kristillistymiseen. Hattulan Pyhän Ristin kirkko mainitaan näet eräässä tanskalaisessa asiakirjassa pyhiinvaelluksen kohteena, mikä edellyttäneee, että Tanskalla olisi ollut osuutensa, ehkä ratkaisevakin, sen perustamiseen; on siis mahdollista, että Tanskan toinen ristiretki olisi suunnattu ja ulottunut Hämeen sydämeen.²⁵

Päijänteiden Häme ei kuitenkaan siis näytä vielä tuolloin kuuluneen Suomen hiippakuntaan. Sitä valvoi ilmeisesti Novgorod, joka oli ahdistanut Hämettä 1000-luvun puolivälistä lähtien. Päijänteiden Hämeen kuulumisesta Novgorodin / Karjalan valtapiiriin 1000-luvulla näyttäisi olevan useitakin viitteitä: Päijät-Hämeen karjalaiskalmistot, Hololan Untilan Kirk’ailanmäen karjalaistyyppinen kristillinen hautausmaa, joka tietysti edellyttää kirkkoakin, Nastolan Ruuhijärven karjalaistyyppinen aarre, ortodoksisperäiset vanhat nimet kuten *Nastola* sekä kaakkoishämäläisten murteiden karjalaispiirteet.²⁶

Varma ei kirkon ote ollut vielä Vanajan-Hämeessäkään: 1237 hämäläiset nousivat kapinaan Suomen hiippakuntaa vastaan, arvattavasti niiden rasitusten vuoksi, jotka kirkko toi mukanaan.²⁷ Voimme tietysti kysyä, oliko Novgorodillakin sormensa pelissä. Kapinan laajuudesta ei ole tietoja, mutta jos on luottamista tarinaan siitä, että Vanajan seudun hämäläiset olisivat jolloinkin pesseet kasteensa pois Katumajärvässä, kyseessä olisi kaiketi hämäläisten kapina.

Hämäläisten kapina ei kuitenkaan johtanut pysyviin tuloksiin. Kun Birger-jaarli teki valloitusretken Hämeeseen, joko 1237 tai 1238, kuten Jarl Gallénin perustelujen mukaan on ajateltu, tai 1249, kuten aikaisemmin ajateltiin ja kuten Mauno Jokipii on viime vuosina uudelleen perustellut,²⁸ Ruotsiin ja samalla Suomen hiippakuntaan liitettiin Päijänteiden Häme. Suomen hiippakunnan raja kulki tämän jälkeen Kymijoen Huumanhaarasta Hämeen ja Savon maakuntarajan mukaisesti suoraan pohjoiseen ja kääntyi sitten luoteeseen; luoteisosaltaan Pähkinäsaaren rauhan raja noudatti samaa linjaa.²⁹ Täten Suomi tuli käsittämään Kymijoen koko vesistöalueen. Se oli kuitenkin Päijänteiden Hämeen rautakautista aluetta lukuun ottamatta saamelaiden asumaa erämaata.

Seuraavassa vaiheessa, joskus 1200-luvun lopulla, Ruotsiin ja samalla Suomeen liitettiin Karjalasta Lappeen ja Rannan kihlakunnat.³⁰ Tällöin Viipurinlahdesta tuli *Suomenvedenpohja* ja Suomi laajeni Saimaan eteläosiin asti. Vaikka Suomen hiippakunta oli ehkä jo tuolloin muuttunut Turun hiippakunnaksi, nimi *Suomenvedenpohja* osoittaa, että *Suomi* oli vakiintunut myös maan nimeksi. Pähkinäsaaren rauhassa 1323 Ruotsiin ja siis myös Suomeen liitettiin Savon, Jääsken ja Äyräpään kihlakunnat. Uudisasutuksen kautta Suomen alue laajeni 1300-luvun lopulla Pohjanlahden rannikolla kauas Pähkinäsaaren rauhan rajan pohjoispuolelle, aina Kemijoelle asti. Tämä asiointi vahvistettiin Täyssinän rauhassa 1595. Suomen alue ulottui sen jälkeen Pohjois-Savoon, Kainuuseen ja Lappiin. Stolbovan rauhassa 1617 Ruotsiin ja *Suomeksi* nimitettyyn alueeseen yhdistettiin mm. Laatokan Karjala. *Suomi* oli täten saavuttanut suurimman laajuutensa.

Suomi-nimen ekspansio selittyi siis siitä, että maakuntanimestä *Suomi* tuli myös hiippakunnan nimi. Kirkko muodosti koko maata yhdistävän organisaation, mitä maa-

²⁵ Suvanto 1985, 34.

²⁶ Salo 2000, 168–171.

²⁷ Jokipii 2000, 233–234.

²⁸ Jokipii 2000, 258–262.

²⁹ Julku 1987.

³⁰ Julku 1987; Salo 2000, 117–121.

kunnat ja linnaläänit eivät tehneet. Suomen hiippakunnan ekspansio riippui tietystikin olennaisesti Ruotsin valloituspolitiikasta, joka loi sille edellytykset. Mutta tässä yhteydessä on sanottava, että kristinusko ja kirkkohallinto muodosti aikaisemmin riitaisille heimoalueille yhteisen hengellisen katteen ja hallintorakenteen ja oli siten omiaan poistamaan alueellista jännitystä. Kehittämällä henrikinkultin Suomen hiippakunta loi Pyhästä Henrikistä ensimmäisen koko maata yhdistävän symbolin. Henrikinkultti jatkoi siten sitä etnistä prosessia, jonka Henrik-piispa oli eläessään aloittanut.

Suomi ennen hiippakuntaa

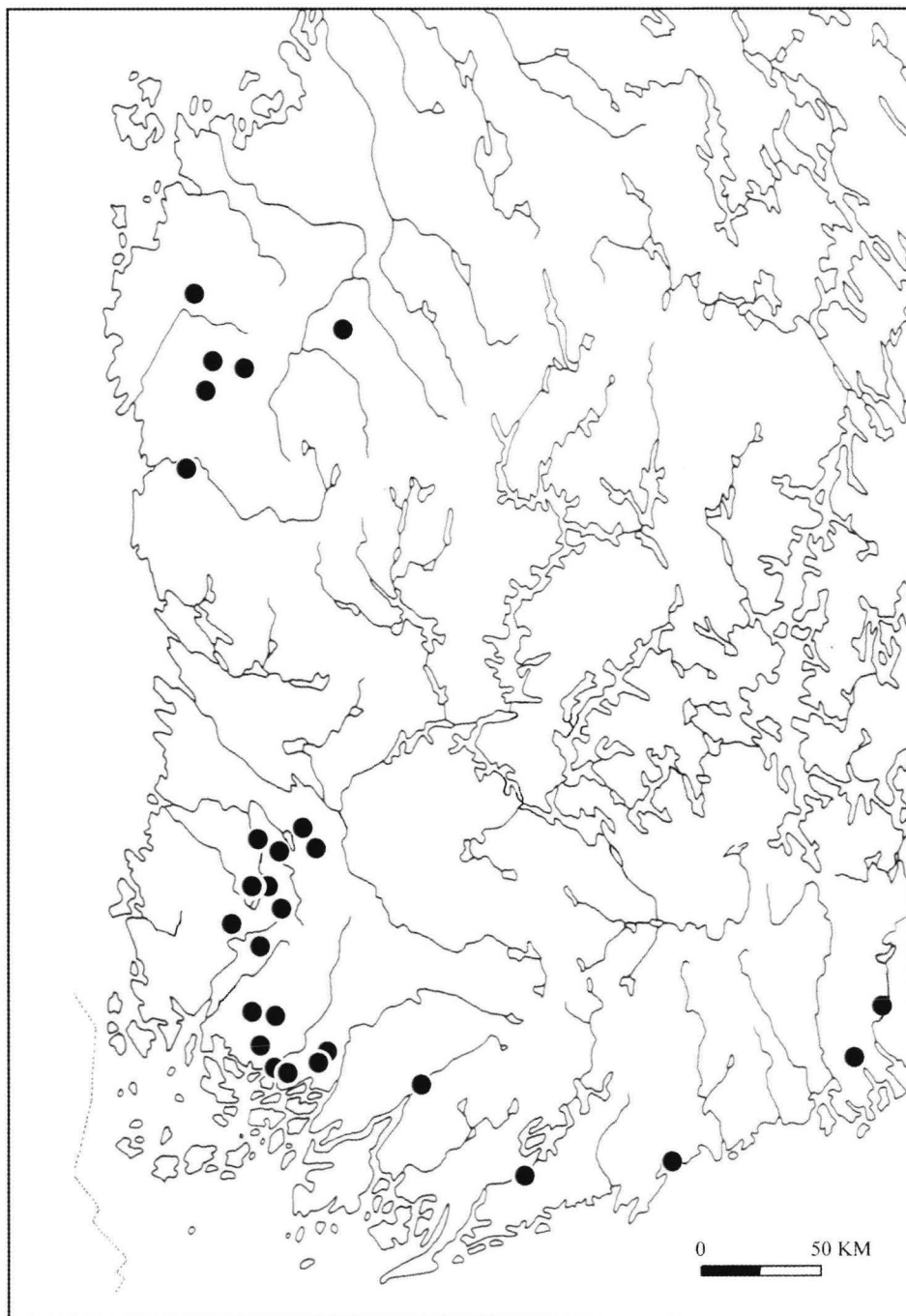
Varhaiskeskiajalla *Suomi* tarkoitti siis lounaisrannikon kapeaa asutusvyöhykettä, asutusta Perniöstä Laitilaan ja Kalantiin. Totesimme, että sen asutus palautuu viikinkiaikaan ja siitä aukotta taaksepäin aina roomalaisaikaan, kuten kalmistot osoittavat. Tämä jatkuvuus oikeuttaa päättelemään, että myös asutuksen nimi, *Suomi*, takautuu ainakin yhtä kaukaiseen aikaan, ajanlaskun vaihteen tienoille. Nimen kannalta asutuksen aukoton kehitys muodostaakin lähtökohdan itse nimen historialle; eihän voi olla nimeä, ellei ole nimettävää, ellei ole nimen tarkoittaa.

Meidän on siis kysyttävä: mistä lähtien rannikkoasutus muodostaa esihistoriallisen jatkumon, sellaisen, jota voidaan seurata kulttuurista kulttuuriin, periodista periodiin? Ja mistä asti rannikkoasutus muodostaa sellaisen sisämaasta eroavan kokonaisuuden, että se on voinut tarvita oman nimen? Vastaus ensin mainittuun kysymykseen kuuluu: jäkärlänkeramiikasta lähtien, ilmeisesti viidennen vuosituhannen lopulta eKr.³¹ Rannikkoasutuksella on silloin oma keramiikkansa ja omat kiviteränsä, joten se erosi näiden kautta sisämaa-asutuksesta. Sen alue ulottui rannikkoa myötäillen Porvoonjoelta Kyrönjoelle. Samalle alueelle keskittyi rannikon seuraavakin asutusvaihe, myöhäiskampakeramiikka, joka lienee syntynyt noin 3700 eKr. Keraamisen teknologiansa vuoksi myöhäiskampakeramiikka näyttää jatkavan jäkärlänkeramiikkaa. Mainitsen kuitenkin, että myöhäiskampakeraaminen asutus ulottui idässä Karjalaan asti ja lisäksi hiukan sisämaahankin, joten sen alue oli laajempi kuin varhaisrautakautisen *Suomen*. Neljännen vuosituhannen lopussa se kuitenkin taantui, vasarakirvesheimojen vallattua myöhäiskampakeraamisen rannikon ja leveän vyöhykkeen sisämaatakin.

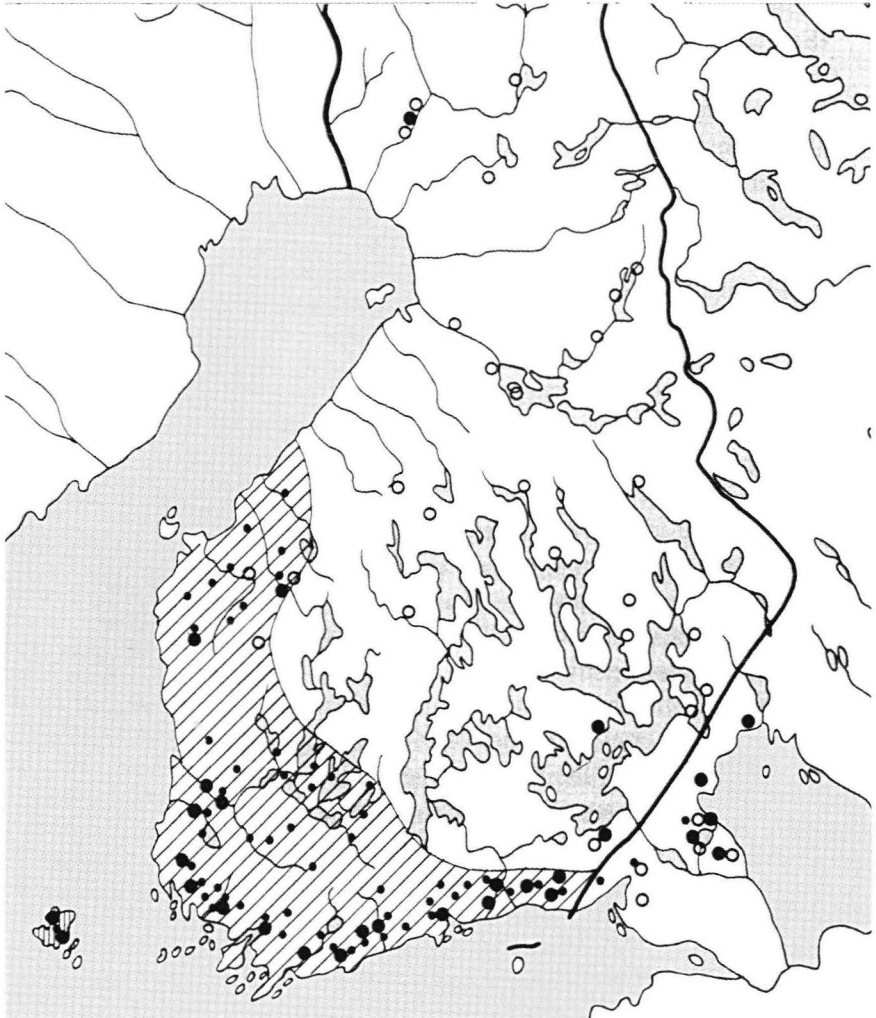
Kolmannen vuosituhannen puolella rannikon kampakeraaminen asutus voimistui jälleen, mutta vasarakirveskulttuurin asutus heikkeni ja päättyi; vasarakirvesheimojen rippeet sulautuivat ilmeisesti kampakeraamikkoihin. Syntyi kiukaiskulttuuri, jota kesti vuoden 2400 tienoilta suunnilleen vuoteen 1200. Senkin voimakkain asutus sijaitsi entisellä rannikkovyöhykkeellä, Viipurinlahdelta Ähtävänjoelle. Kiukaiskulttuurilla oli yhteyksiä Skandinaviaan, ainakin Gotlantiin ja Keski-Ruotsiin, varmastikin lounais-saariston ja Ahvenanmaan muodostamaa saarisiltaa myöten. Sekä keramiikasta että suuresta megalittisesta paasiarkusta päätellen Ruotsista, todennäköisimmin Gotlannista, saapui siirtolaisia Kiukaisten Uotinmäen rikkaalle asuinpaikalle Kokemäenjoen suuhun.³² Se lienee tapahtunut vuoden 2000 eKr. tienoilla – meillä ei ole mitään täsmällistä ajoitusperustetta – mutta joka tapauksessa ennen skandinaavisen pronssikulttuurin

³¹ Olen käsitellyt rannikon kivi- ja pronssikautista asutushistoriaa lyhyesti tutkimuksessa Salo 2000, 19–24.

³² Kiukaiskulttuurin ja erityisesti Kokemäenjoen suun yhteydet Gotlantiin ja Manner-Ruotsiin ilmenevät työkirveissä, yksinkertaisissa reikäkirveissä, kiukaiskeramiikassa ja piitkareissa sekä Kiukaisten Uotinmäen megalittitarkussa; ks. Meinander 1954a ja Salo 1970, 144.

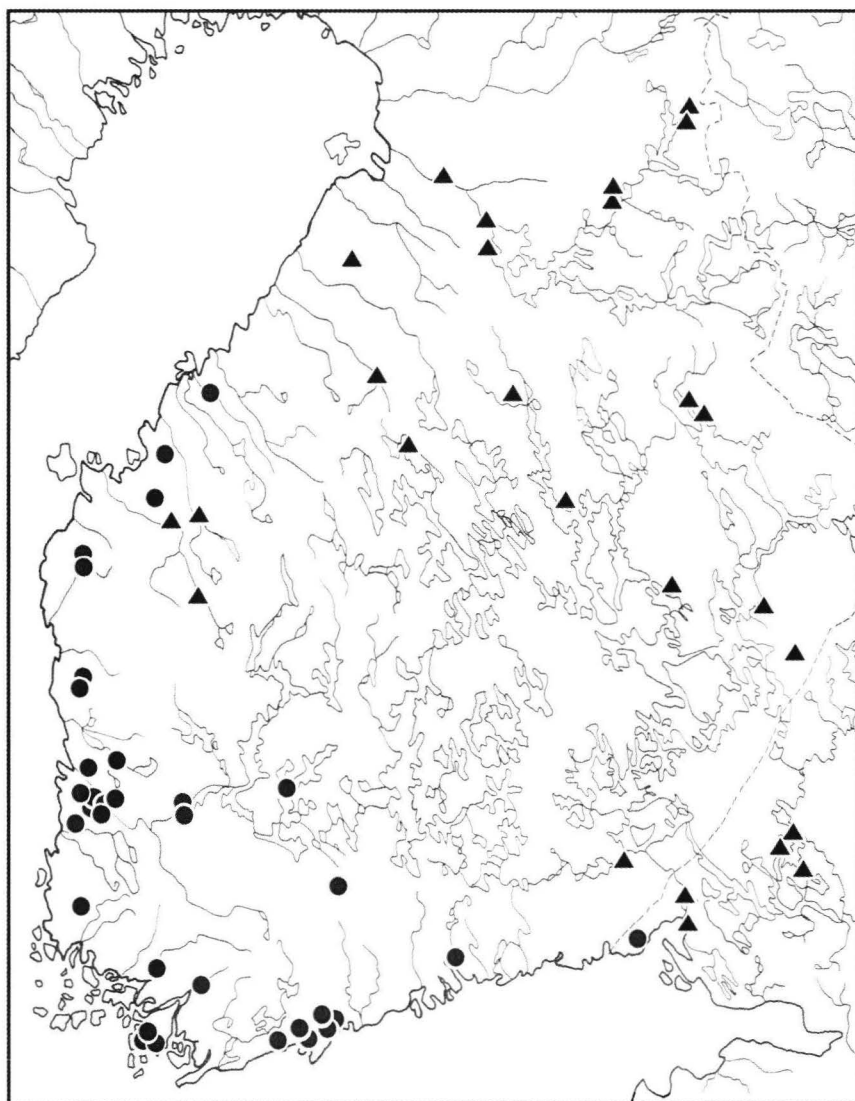
Kuva 5. Jäkärlänryhmän eli jäkärlänkulttuurin asuinpaikat (4100–3700?). Jäkärlänkulttuuri oli ensimmäinen muusta asutuksesta arkeologisesti eroava rannikkokulttuuri. Sen alue ulottui suunnilleen Porvoonjoen itäpuolelta Etelä-Pohjanmaalle. Sama rannikkovyöhyke esiintyy arkeologisilla asutuskartoilla sen jälkeen jatkuvasti ja alueeltaan vain vähän vaihdellen yli ajanlaskun vaihteen. Tähän seikkaan sekä kronologiseen ja kulttuuriseen jatkuvuuteen perustuu Suomen esihistorian nykyinen jatkuvuusteoria. Lähde: Salo 2000.

Kuva 6. Matti Huurteen kartta (1995) Suomen asutuksesta myöhäiskampakerämisena aikana (3700?–2400 eKr.) Vasarakirveskulttuurin alue on viivoitettu ja nuorakeräiset löytöpaikat merkitty pienin pyörylöin. Myöhäiskampakerämiikka (suuret pyörylät) tunnetaan samalta rannikkoalueelta kuin jäkärlänkerämiikkaakin, mutta lisäksi Laatokan rannikolta ja hiukan Saimaaltakin. Löytöpaikkoja on runsaasti, koska kampakeraaminen asutus jatkui häiriöttä ehkä noin 500 vuotta ennen vasarakirveskulttuurin tuloa. Kartasta ei siten ilmene, miten kohtalokkaaksi tämä koitui kampakeraamiselle rannikkoasutukselle. Vuoksen vesistössä asbestikeraaminen kampakeraamiikka jatkui pöljänkerämiikkana (avopyörylät) häiriöttä ja levisi Kymijoen vesistön latvoille, Oulujoen vesistöön ja pohjoisemmaksikin. Pöljänkerämiikka osoittaa varmasti saamelaiseksi kehittyvää asutusta. Pääosa Kymijoen vesistöstä ja Kokemäenjokialueen pohjoiset järvet näyttävät olevan kerämiikatonta, tuskin silti asumatonta aluetta.

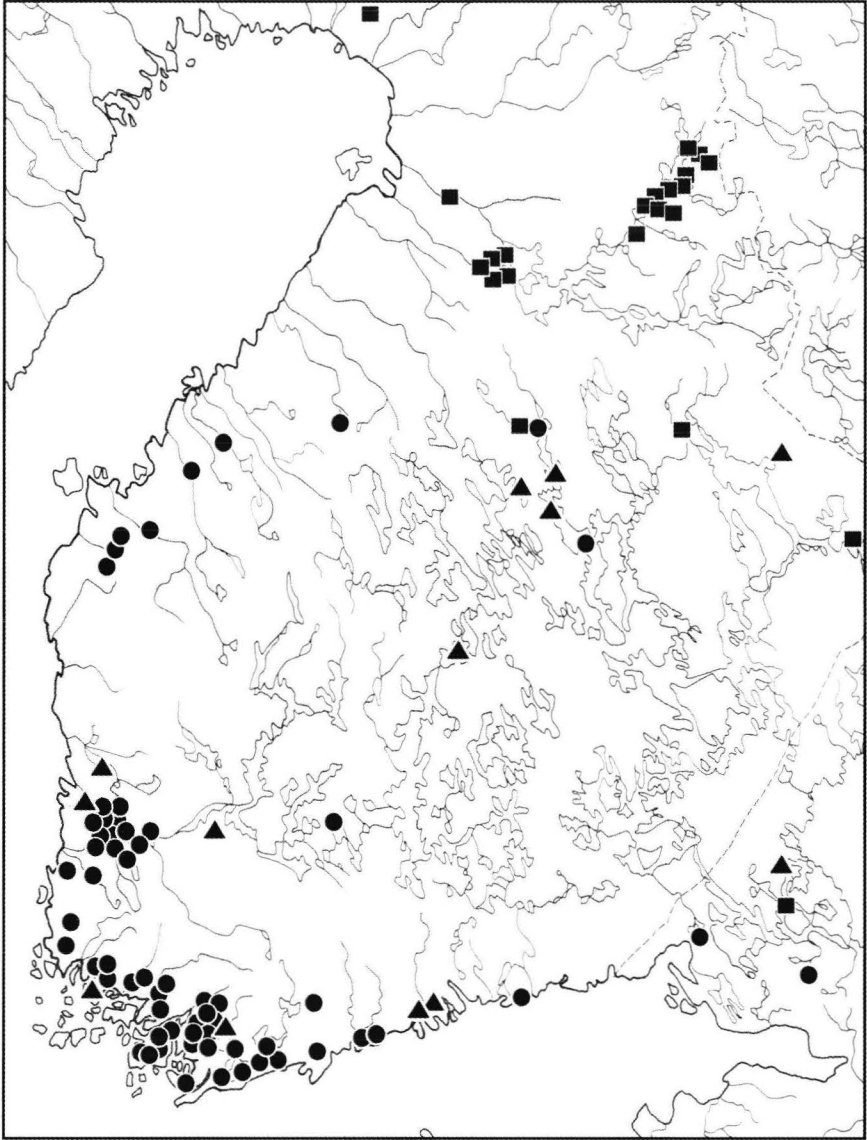
ensimmäistä periodia, jonka alku sijoitetaan vuoden 1800 eKr. tienoille. Tulokkaat, joiden luku ei liene ollut suuri, olivat ilmeisesti esigermaaneja, joiden kieli oli vielä suunnilleen kantaeuroopan tasolla.

Samalle kiukaiskulttuurin asumalle rannikolle saapui noin 1500 tai mieluummin noin 1400 eKr. lännestä skandinaaveja, kantagermaaneja, jotka toivat tullessaan skandinaavisen pronssikulttuurin, skandinaavisen yhteiskuntarakenteen ja skandinaa-

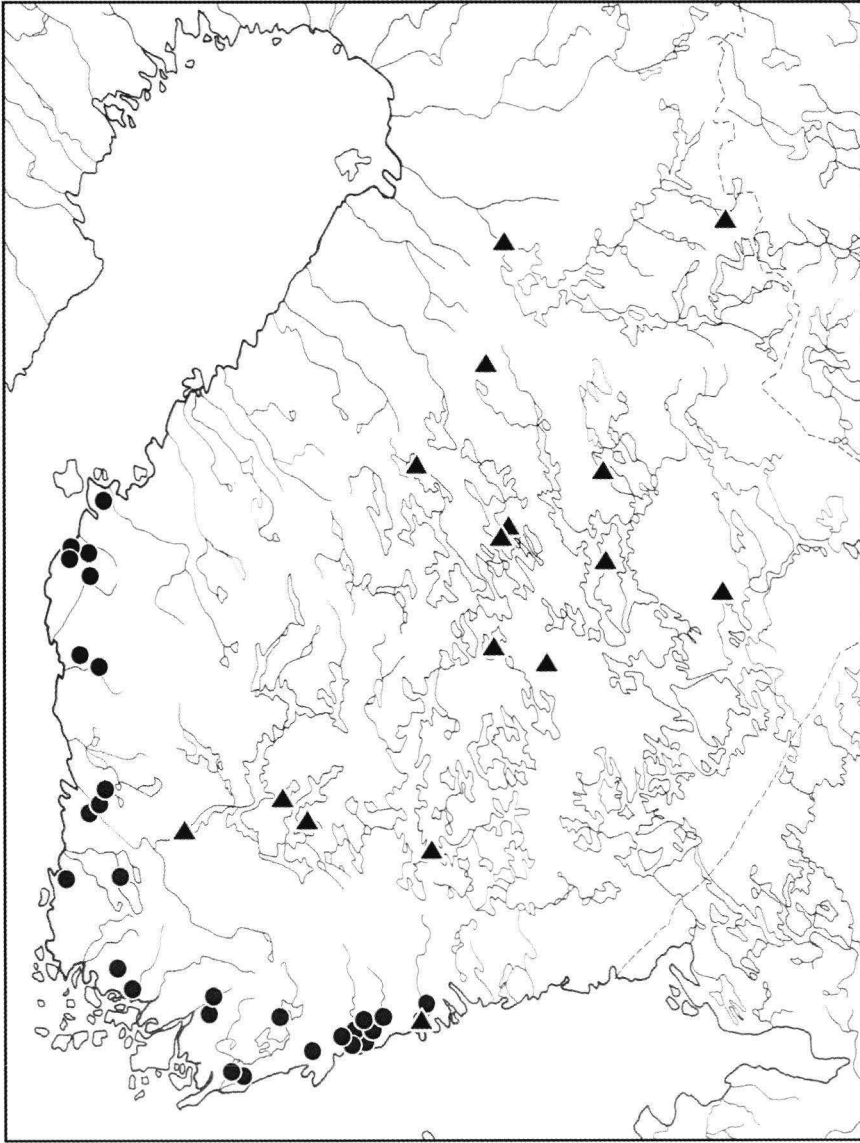
Kuva 7. Kiukaiskulttuuri (2400–1200 eKr.) muodostui myöhäiskampakeraamiselle ja vasarakirveskulttuuriin kuuluneelle rannikolle ja ulottui Viipurinlahdelta Perhonjoelle, sisämaassa myös Vammalaan, Kangasalle ja Janakkalaan (pyörylät). Vuoksen vesistöä, Kymijoen vesistön pohjoisjärviä ja Oulujoen vesistöä asutti asbestikeraaminen Pöljän ryhmä vielä kiukaiskulttuurin alkupuolella (kolmiot); kyseessä oli saamelaiseksi kehittyvä asutus. Järvisuomen laaja keskeisalue oli keramiikatonta. Salo 2000.

viset hautaustavat. Kun tulokkaat olivat ilmeisesti enimmäkseen miehiä, he alkoivat varmaankin sulautua kiukaiskulttuurin väestöön. Tämä omaksui puolestaan suuressa määrin tulokkaiden arkeologiset kulttuuripiirteet. Niihin rinnastuu myös kielihistoria, sen lukuisat kantagermaaniset lainasanat, joukossa useita pronssikauden uutta metallikulttuuriakin vastaavia. Ne edellyttävät kaksikielisyyttä, ja erityisesti tämä ilmenee suomen kielen äännehistoriassa, johon kantagermaanit vaikuttivat suuresti. Tällainen

Kuva 8. Pronssikauden (1500/1400–500 eKr.) asutus. Kiukaiskulttuurin alueelle saapui noin 1400–1000 eKr. kantagermaansia uudisasukkaita juurruttaen sille skandinaavisen pronssikulttuurin. Tämän hautaraunioita tunnetaan Kymijoelta Etelä-Pohjanmaalle, mutta läntisiä pronssiesineitä (pyöryläitä) on löydetty idässä Viipurista, pohjoisessa Oulun seudulta asti. Niitä tunnetaan myös Kuopiosta, jossa alettiin skandinaavisen rannikkokulttuurin vaikutuksesta rakentaa kivistä kiviröykkiöhautoja, lapinraunioita jo pronssikauden puolivälissä. Kiukaiskulttuurin väestö omaksui vähitellen uuden kulttuurin, myös rauniohautauksen, ja kehitti noin 1200 pronssikautiseksi ilmaisimekseen uuden keramiikan, paimionkeramiikan. Lukuun ottamatta Kuopion seudun varhaista rauniohautausta sisämaan asbestikeraaminen saamelaiseksi luonnehdittava asutus sai tärkeimmät kulttuurivaikutteensa sekä Itä-Venäjältä että myöhemmin Volgan tekstiilikeraamian piiristä. Idästä tuotiin pronssikirveitä, mutta asbestikeraamikat osasivat itsekin valaa niitä ja muita esineitä (itäiset pronssit merkitty kolmioilla, valinmuotit neliöillä). Itäiset pronssit ja valinmuotit keskittyivät pääasiassa Vuoksen ja Oulujoen vesistöihin. Kainuun lukuisat valinmuotit ja kupariesineet todistavat ilmeisesti sikäläisten kuparimalmien käytöstä. Salo 2000.

Kuva 9. Esiroomalaisen ajan (500 eKr.–50 jKr.) rannikkoasutus tunnetaan morbynkeraamisista asuinpaikoistaan ja haudoistaan (pyörylät). Niiden alue ulottuu Porvoonjoelta Seinäjoelle, jokseenkin samalle vyöhykkeelle kuin aikaisempikin rannikkoasutus. Tälle alueelle kantaskandinaaviset ja virolais-liiviläiset siirtolaiset juurruttivat vanhemmalla roomalaisajalla (50–200) esineellisen hautaustavan ja useita kalmistotyyppejä. Kolmiot osoittavat varhaisrautakauden asbestikeraamista asutusta, luukonsaarenkeramiikkaa (600/500 eKr.– 400 jKr.), jonka syntyalueita on Vuoksen vesistö. Sieltä luukonsaarenkeramiikka ja samalla ilmeisesti myös lapinrauniohautausta levisi Kymijoen ja Kokemäenjoen vesistöön, ilmeisesti vasta ajanlaskun vaihteen jälkeen. Kyseessä on itäisten saamelaisten ekspansio, joka ulottui lapinraunioista päätellen Huittisiin ja Kokemäelle asti.

kielellinen kehitys tapahtui vanhalla rannikkoalueella, Kymijoelta Ähtävänjoelle syntyneen rannikon pronssikulttuurin piirissä.³³

Pronssikulttuuri päättyi vuoden 500 eKr. tienoilla, jolloin rannikkoasutus omaksui rautatekniikan. Samalla pronssikautinen kiukaiskeramiikasta kehittynyt paimionkeramiikka vaihtui morbynkeramiikaksi. Sitä tunnetaan Porvoonjoen ja Kyrönjoen väliseltä rannikolta, jälleen samalta vanhalla rannikkovyöhykkeeltä. Morbynkeramiikkaa lienee valmistettu hiukan yli ajanlaskun vaihteen, vanhemman roomalaisajan (50–200) tuloon asti, äärialueilla ilmeisesti myöhemminkin.³⁴

Vanhempi roomalaisaika alkoi uusista impulsseista, joita morbynkeramiselle rannikolle toivat ensimmäisen vuosisadan jälkipuolella ja 100-luvulla muuttaneet siirtolaiset, keskiruotsalaiset miesryhmät ja yksittäisemmät tulijat Gotlannista ja Virosta. He toivat tänne uudelleen esineellisen hautauksen, joka oli pronssikauden lopussa tai esiroomalaisen ajan alussa päättynyt, ja perustivat kalmistojaan rannikolle. Vanhemman roomalaisajan kalmistoja tunnetaan Kymijoelta ja Porvoosta alkaen Etelä-Pohjanmaalle asti, rannikon vanhalla suomalaisalueelta, ja on todennäköistä, että esineellisen hautautustavan omaksui paikoin myös suomalaisväestö, joskin enimmäkseen kalmistot ovat ilmeisesti tulokkaiden perustamia. Joka tapauksessa kyseistä rannikkoasutusta nimitettiin kaiketi jo silloin *Suomeksi*, oikeammin *Soomeksi*. Myöhemmin rautakaudella rannikkoasutus supistui idässä ja pohjoisessa. 300-luvun lopulla se hävisi Porvoonjoen suusta, vuoden 500 tienoilla Satakunnan rannikolta, 800-luvun alkupuolella Kyrönjoen alueelta ja 900-luvun puolivälissä lähes kokonaan Karjaalta ja Tenholasta. *Suomi* supistui siis suuresti ja säilyi vain Perniöstä Uuteenkaupunkiin ulottuvalla alueella, kuten edellä jo totesimme.

Suomen nimen synty

Tähänastisen tarkastelun jälkeen on syytä kysyä: milloin rannikon asutusta ryhdyttiin nimittämään *Suomeksi*? Milloin se itse omaksui tämän nimen? Kysymykset ovat aiheellisia, sillä vaikka sisämaa-asutuksesta poikkeava rannikkoasutus palautuu kuuden vuosituhannen taakse, ei tästä silti seuraa, että sen nimi olisi yhtä vanha. Vastausta näihin kysymyksiin on etsitty ja etsittävä *Suomen* etymologiasta.

Totean ensiksi, että *Suomi* kuuluu niihin kaksitavuisiin sanoihin, joiden nominatiivi päättyy *i*:hin, mutta taivutusvartalo *e*:hen, siis *Suomi*~*Suome*-. Rakenteen kannalta *Suomi* voisi olla yhtä vanha kuin esimerkiksi *käsi* (taivutusvartalot *käde*- ja *käte*-), jolla on vastineet kaikissa suomalais-ugrilaisissa kielissä. *Käsi* palautuu siten varmasti hyvin kauas kivikauteen, ja sen voisi *Suomikin* rakenteensa puolesta tehdä; kaksitavuisia *-e*-vartalaisia sanoja ei kieleen näytä juuri muodostuneen balttilaiskosketusten jälkeen. Poikkeuksena ovat lainasanat, joilla on vanha ns. riimisana. Niinpä me taivutamme ilmeisesti nuoremmalla roomalaisajalla lainatun sanan *kimpi* 'astialauta' muodossa *kimmen*, ilmeisesti siksi, että sillä on riimisana *impi*~*immen*, tai keskiaikaisen *tiilen* riimisiansana *hiilen* mukaisesti. Kun nyt *Suomellakin* on vanhoina riimisanoina *luomi* ja

³³ Salo 1981, 424–437.

³⁴ Torsten Edgren on julkaissut taulukon morbynkeramiikkaan liittyvistä radiohiiliajoituksista; niiden mukaan morbynkeramiikkaa olisi valmistettu jo pronssikauden puolivälissä, ellei aikaisemmin, ja sen valmistaminen olisi jatkunut vanhempaan roomalaisaikaan. Edgren toteaa taulukon ajoitukseen sisältyvän virhelähteitä eikä kommentoi taulukkoa lähemmin. Ks. Edgren 1999.

tuomi, on sinänsä ajateltavissa, että se olisi näiden mukaan taivutettu myöhäinen laina.³⁵ Suuren vanhuuden mahdollisuus ei siis ole *Suomen* osalta suuren vanhuuden ehdoton todistus. Ajoituksenkin kannalta joudumme kysymään: Mitä sana on merkinnyt? Mikä on sen alkuperä?

Suomen etymologiaa on tietysti pohdittu jo vuosisatoja, ja pohdinnoista on kertynyt monien olettamusten sarja.³⁶ Niissä lähdettiin aikaisemmin nimen suomalaisuuden oletuksesta. Niinpä *Suomi* yhdistettiin usein sanaan *suo* tai *suomaa*. Mutta *Suomea* ei voi millään äännehistoriallisesti hyväksyttävällä tavalla johtaa *suosta*, ei myöskään *suomaasta*. Tällainen selitys ei sovi merkityksenkään puolesta, sillä rannikkoalue, jota *Suomen* on täytynyt merkitä, ei ole sen soisempaa kuin maamme muutkaan osat, kuten pitäisi, jos ajatus olisi oikea. Muistettakoon, että jokaisen nimen tehtävänä on erottaa nimen tarkoite muiden nimien tarkoitteista jonkin sille ominaisen piirteen avulla.

Yhtä vähän *Suomi* voidaan selittää verbistä *suoda*, vaikka niinkin on haluttu tehdä. Ajatuksena ei kylläkään ole ollut 'suotu maa', vaan otaksuttu –*suoma*-päätteinen henkilönnimi, vaikkapa *Onnensuoma; henkilönnimen kautta yhteys *suoda*-verbiin olisikin ehkä mahdollinen. Mutta mitään tämänkaltaista nimeä ei ole todettu, ja on sitä paitsi hyvin epätodennäköistä, että koko rannikkoalue olisi saanut nimensä yksittäisestä henkilöstä. Vastaavia tapauksia ei löytyne helposti maamme ulkopuoleltakaan, jos jätämme huomiotta löytöretkeilijöiden nimeämät maat tai saaret.

Suomen kolmantena omakielisenä lähtökohtana on mainittu sana *suomu*.³⁷ Tällöin on ajateltu, että nimi johtuisi kalannahkavaatteita käyttäneestä väestöstä. Ajatuksella onkin kulttuurihistoriallista taustaa: rannikkoasutus on vuosituhansien aikana elänyt suuressa määrin kalastuksen varassa, joten se olisi voinut muokata kalannahkoja vaatteiksikin. Näin ovat arktiset kansat tehneet sekä Euroopassa että Aasiassa, saamelaisetkin vielä 1700-luvulla. Mutta yhtä varmaa on se, että Suomen rannikolla vaateetukseen käytettiin kivikaudella turkisnahkoja, ja kankaanjäljet kiukaiskulttuurin saviastioiden seinämissä osoittavat, että kivikauden viimeisessä vaiheessa rannikolla pukeuduttiin osaksi jo kangasvaatteisiinkin. Tällaisista syistä on epätodennäköistä, että rannikkoväestö olisi saanut nimensä kalannahkavaatteistaan.

Ajatus *Suomen* kuulumisesta *suomu*-sanueeseen näyttää sisältyvän myös Henrik Florinuksen 1702 julkaisemaan sananlaskuun *Laittain Suomi kijtää*, 'moittien Suomi kiittää'. Laittamisen eli moittimisen taustana lienee näet ajatus, että *Suomi* ja verbi *suomia* 'soimata' kuuluisivat yhteen; muulla tavalla sananparren syntyä on vaikea ymmärtää. Vaikka verbi *suomia* onkin ilmeisesti johdettu sanasta *suomu*, sananpartta ei kuitenkaan ole esitetty *Suomi*-nimen varsinaiseksi etymologiaksi, eikä se siihen kelpaisikaan.³⁸

Kun *Suomea* ei ole tähän mennessä onnistuttu selittämään suomen kielen lähtökohdista, sitä on myös arveltu lainasanaksi. Se on haluttu yhdistää aluenimeen *Häme* ja saamelaisten kansallisuusnimeen *sabme* otaksuen, että ne kaikki kuuluisivat yhteen ja että kyseessä olisi lainasana. Jorma Koivulehto onkin osoittanut, että tämä olisi äännehistoriallisesti mahdollista, jos kantasaamelainen *sāmā olisi lainautunut balttilaistaholle ja myöhemmin takaisin kantasuomeen muodossa *sōme.³⁹

³⁵ Edellä mainituista sanoista ks. SSA 1–3; Korhonen 1984; Häkkinen 1983, 275–378. – *Kimmen* ajoitus perustuu vanhimpien kimpityökalujen ajoitukseen (Sauvo, Finskilä); Salo 1989, 28–30.

³⁶ *Suomen* etymologioista ks. SKES IV, s. v. *Suomi*; Koivulehto 1993.

³⁷ Hakulinen 1958; Nissilä 1965.

³⁸ SKES IV, s. v. *Suomi* ja *suomu*.

³⁹ Koivulehto 1998.

Selitys on huomionarvoinen, mutta monimutkaisempi kuin indoeuropeisti Petri Kallion esittämät kaksi etymologiaa, jotka ovat yksinkertaisuudessaan mielestäni parhaat. Niiden mukaan *Suomi* on kantaindoeurooppalainen lainasana ja voidaan palauttaa kahteenkin originaaliin, nimittäin 'maata' ja ihmistä' merkitseviin; viimeksi mainittu lähtömuoto voidaan perustella germaanikielissä säilyneiden sanojen nojalla.⁴⁰

Molemmat mahdollisuudet näyttävät äännehistoriallisesti samanveroisilta ja molemmat tullevat kyseeseen merkityksenkin puolesta, eikä niillä näyttäisi olevan ajallistakaan eroa. Jorma Koivulehdon ja Petri Kallion perusteiden mukaan kantaindoeurooppalaiset lainat olisi saatu varhaiskantasuomeksi nimitettyyn kielivaiheeseen vasarakirveskulttuurista. Tämän toivat Suomen etelä-, lounais- ja länsiviyöhykkeelle noin 3200 eKr. saapuneet indoeurooppalaisiksi tulkitut heimot. Kukoistusvaiheensa jälkeen vasarakirveskulttuuri heikkeni ja sulautui kolmannen vuosituhannen puolivälissä rannikon myöhäiskampakeraamiseen kulttuuriin, joka näyttää sen johdosta muuttuneen suuresti. Tuloksena oli kiukaiskulttuuri, joka syntyi kalibroidun kronologian mukaan vuoden 2400 tienoilla, eräiden ajoitusten mukaan parisataa vuotta myöhemmin, ja jatkui vuoden 1200 tienoille eKr. On ilmeistä, että suuri osa kielemme kantaindoeurooppalaisista lainasanoista omaksuttiin kyseisen sulautumisprosessin osana. Tämän mukaan *suomen* olisi omaksunut nimekseen kiukaiskulttuurin väestö kolmannen vuosituhannen puolivälin jälkeen.

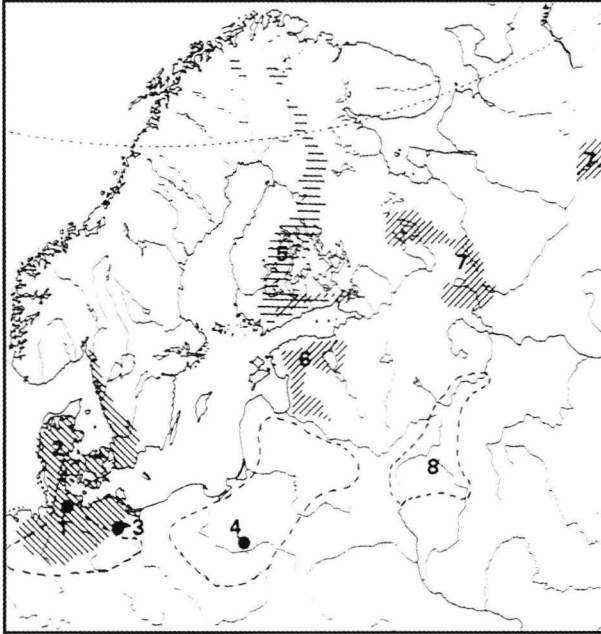
Vertaillen *suomen* otaksuttuja originaalisanoja toisiinsa Petri Kallio tuli siihen tulokseen, että *Suomi* olisi lainattu merkityksessä 'ihminen'. Hän perusteli tätä sillä seikalla, että monet kansanimet on johdettu 'ihmistä' tai 'miestä' merkinneistä sanoista, esimerkkeinä vaikkapa *magyar* 'unkarilainen', *mansi* 'voguli', *marij* 'tseremissi' tai kantaskandinaavin *finnr* 'suomalainen, lappalainen' alun perin 'mies'. Kallion perustelu tuntuu vakuuttavalta. *Suomi* selittyisi siis siitä, että vasarakirvesheimot olisivat nimittäneet itseään 'ihmisiksi' ja että varhaiskantasuomalaiset olisivat noudattaneet näiden esimerkkiä. Oma mielenkiintonsa on toteamuksella, että *suomi* ja latinan *homo* 'ihminen' ovat ilmeisesti saman kantaeurooppalaisen originaalin jälkeläisiä.

Petri Kallion etymologiaa on vastustettu mm. väitteellä, ettei *suomi* olisi merkinnyt 'ihmistä', vaan 'aluetta'.⁴¹ Se ei kuitenkaan pitäne paikkaansa. *Suomi* ja siitä johdettu *Suominen* ovat vieläkin yleisiä sukunimiä – *Suomia* oli Turun seudun puhelinluettelossa vuonna 2000 yli 200, *Suomisia* runsaat 700. Tietysti niiden joukossa on melko myöhäisiäkin, mutta tämä ei muuta sitä tosiseikkaa, että *Suomea* on siis vanhan perinteen mukaisesti käytetty sukunimenä, eikä *Suominen* olisi voinut mikään muu ollakaan. Todistuskelpoisia ovat myös kaikki *Suomela*-nimiset talot, joita tunnetaan etenkin Varsinais-Suomen ulkopuolelta. Niiden nimet johtuvat tietysti *Suomi*- tai *Suominen*-nimistä talonperustajista; talojahan ei mikään alue perustanut. On siis ilmeistä, että *Suomi* on tarkoittanut aluksi henkilöä ja rannikolla asuvaa ihmisryhmää ja kehittynyt sitten merkitsemään myös ryhmän asuttamaa aluetta. Kun *Suomen* merkitys 'rannikkoalue' voimistui ja merkitys 'ihminen' heikkeni, tarvittiin uusi sana, *suomalainen*, merkitsemään rannikon asukasta tai jotakin kyseiselle ryhmälle tai alueelle ominaista.

Kun *suomi* on siis ilmeisesti indoeurooppalaisesta kantakielestä lainattu sana, se on omaksuttu ennen pronssikautta, ennen toisen esikristillisen vuosituhannen puoliväliä. Kulttuurihistorian ja kielihistoriallisen kronologiankin näkökulmasta sen todennäköistä

⁴⁰ Kallio 1998.

⁴¹ Riho Grünthal selittää *Suomen* lähtökohtanaan balttilaislainaksi otaksuttu varhaiskantasuomen *šämä. Tämän matka *suomeksi* olisi ilmeisesti kielihistoriallisesti mahdollinen, mutta edellyttäisi useita lainautumisia kantakielten kesken, mikä tekee sen vähemmän vakuuttavaksi. Grünthal 1997, 62–72.

Kuva 10. Suomen varhaisin asutus ja sen naapurikulttuurit Hans-Peter Schultzin (1996) mukaan: lounaassa maglemosenkulttuuri (1–3), Veikselin – Väinäjoen alueella swidrynkulttuuri (4), Suomessa suomensjärvenkulttuuri (vaakaviivoitus), Väinäjoen – Salpausselän alueella läntinen kundankulttuuri, Äänisjärven – Volgan alueella ja Vytšegdan latvoilla itäinen kundankulttuuri sekä Dneprin yläjuoksun – Okan alueella Desnan kulttuuri (8). Läntisen kundankulttuurin asutus palautuu myöhäis- ja jälkipaleoliittiseen swidrynkulttuuriin, jota myös Salpausselän vyöhykkeen varhaisin asutus välillisesti jatkaa; joskin sen välittömänä lähtöalueena oli Viron – Pohjois-Latvian kundankulttuuri. Tämä seikka sallii sen ajatuksen, että Suomenlahden rannikon varhaisin asutus erosi ehkä etnisestikin pohjoisemmasta asutusvyöhykkeestä.

omaksumisaikaa on kolmas vuosituhat, kaiketi sen puoliväli tai jälkipuoli, kuten Petri Kallio on perustellut. Silloin rannikkokulttuurissa tapahtui suuri murros. Se koskee asuntoja, pukeutumista, viljelevän talouden alkamista ja mitä suurimmassa määrin yhteiskuntaa, jonka rakenne muuttui täysin. Tällöin myös kantasuomalaisten taivaan valloitti arojen suunnasta saapunut ihmishahmoinen ukkosenjumala. Tässä on kuitenkin tyydyttävä ainoastaan näiden muutosten mainitsemiseen niitä yksityiskohtaisesti perustelematta. Totean vain, että niiden lähtökohtana on indoeurooppalainen kulttuuri, arkeologisesti katsoen ilmeisesti vasarakirveskulttuuri. On siis ymmärrettävää, että rannikkoväestö olisi tässä vaiheessa omaksunut vasarakirvesheimojen itsestään käyttämän sanan ja alkanut nimittää itseään *suomiksi*, 'ihmisiksi'. Näin päätellen *Suomi* on ilmeisesti maamme vanhin ryhmän ja sen asuman alueen nimi.

Rannikon ja sisämaan asutuksen eriytyminen

Edellä todettiin, että rannikkoasutus ilmeni sisämaa-asutuksesta eroavana alue- ja kulttuuriryhmänä ensi kerran jäkärlänkeraamisena aikana, viidennen vuosituhannen lopussa ja seuraavan alussa. Sitä edeltävänä varhaiskampakeraamisena (5100–4100) aikana tällaista eroa ei voi todeta, puhumatta suomensjärvenkulttuurista (8300–5100). Silti on mahdollista, että rannikon ja sisämaa-asutuksen eroavuus palautuu jo suomensjärvenkulttuuriin, sillä Torsten Edgren ei 1966 nähnyt aihetta selittää jäkärlänryhmää ulkoisista impulsseista johtuneeksi; myöhemmin virolainen arkeologi Lembit Jaanits on tosin viitannut tällaiseen mahdollisuuteen.⁴² Tutkimuksen nykyisellä tasolla näyttäisi

⁴² Jaanits, 1974, mainitsee ohimennen, että jäkärlänkeramiikan kaltaista keramiikkaa tunnettaisiin Laatokan eteläpuolelta.

kuitenkin todennäköiseltä, että jäkärlänryhmän eroavuus muista ryhmistä olisi perinnäistä, vaikkei se ilmene tai näytä ilmenevän arkeologisesta aineistosta aikaisemmin.

Engelman ydin onkin ilmeisesti juuri lähdeaineiston luonteessa. Suomusjärvenkulttuurin kiviset johtomuodot ovat siinä määrin sidoksissa vaikeasti muokattaviin materiaaleihinsa, etteivät ne ainakaan riittävässä määrin ilmaise maan sisäisiä kulttuurieroja. Nämä tulevat näkyviin vasta sitten, kun Suomeen levisi kuudennen vuosituhannen lopussa saviastioiden valmistustaito. Keramiikka eroaa näet kiviesineistä helposti muovailtavana ja erityisesti koristeltavuudessaan ja kuvastaa sen vuoksi kulttuuri- ja aikaeroja näitä herkemmin. Niinpä jo vanhemman varhaiskampakkeramiikan aikana (5100–4300) Suomessa esiintyi kaksi keraamista koristetyyliä, pohjoisessa säräisniemenkeramiikka (Sär 1) ja etelässä vanhempi varhaiskampakkeramiikka (Ka I:1).

Niiden koristelun ja tekniikan erilaisuus kuvastanee, paitsi omia kulttuurialueitaan, ulkopuolisten lähtöalueidensa keraamisia eroja ja siten siis tšekäläisten ryhmien toisistaan eroavia ulkoisia yhteyksiä. Levitessään Suomeen Dneprin – Valko-Venäjän suunnasta, kuten Aarne Äyräpää 1955 perusteli, vanhempi varhaiskampakkeramiikka säilytti alkuperäisen koristeluperinteensä niin sitkeästi, että sen erilaistumiseen tarvittiin lähes vuosituhat.⁴³ Siksi olisi ymmärrettävää, että rannikkoasutus ilmaisee kulttuurisen ominaisuutensa vasta jäkärlänkeramiikasta lähtien, vaikka eroavuus sinänsä olisi paljonkin vanhempaa perua. *Tällainen eroavuus voitaisiin ehkä selittää sillä ajatuksella, että rannikkoasutus on syntynyt eteläisestä, järviolueen asutus itäisestä siirtolaisuudesta.* Lahden Renkomäen Ristolan löydöt, näihin asti maamme vanhimpina pidetyt, todistavatkin rannikon hyvin varhaisista yhteyksistä Viron kundankulttuuriin ja sen kautta myöhäispaleoliittiseen svidrynkulttuuriin, Veikselin itäpuolelta Väinäjoelle ulottuvalle vyöhykkeelle.⁴⁴ Yhden asuinpaikan nojalla ei voi tietystikään osoittaa, että rannikkoasutus palautuisi kokonaisuudessaan eteläiseen maahanmuuttoon, mutta vuosina 2001 ja 2002 Porvoonjoen latvoilta ja Kaakkois-Suomesta mainitaan löydetyn aikaisemmin tuntemattomia asuinpaikkoja, jotka alustavien arvioiden mukaan rinnastunevat Ristolan varhaisiin löytöihin.⁴⁵ On siis viitteitä siitä, että Etelä-Suomen rannikko on todella saanut vanhimman asutuksensa etelästä.

Järviolueen ja Pohjois-Suomen varhaisin asutus tuntuisi sen sijaan ainakin maantieteellisesti katsoen palautuvan itäiseen ja kaakkoiseen siirtolaisuuteen, lähimpänä lähtökohtana Karjalan ja Aunuksen varhaiset kvartsi-asuinpaikat ja kaukaisempana ns. itäinen kundankulttuuri, Ylä-Volgan ja Pohjois-Venäjän suunta. On siksi luonnollista tai ainakin mahdollista, että etelästä ja idästä saapuneilla uudisasukkailla oli toisistaan jossakin määrin eroava kulttuuriperintö. Eroavuus on voinut ulottua myös kieleen ja genetiikkaan. Siten ne keraamiset ryhmät, joihin Suomi 5. ja 4. vuosituhannella jakaantui, ilmentäisivät kulttuuristen ohella etnisiäkin eroja, jotka selittyisivät asuttamisen alkuvaiheen erisuuntaisista asutusvirroista. Tuntuu näet luonnolliselta, että Suomen varhaisin asutus olisi ollut kosketuksissa lähtöalueisiinsa ja säilyttänyt sidossuuntansa ja yhteisöluonteensa uusillakin alueilla.

⁴³ Äyräpää 1955. Christian Carpelan katsoo varhaiskampakkeramiikan levinneen Suomeen Itä-Volgalta.

⁴⁴ Nuñez 1987; Matisikainen 1989, 68–76; Edgren 1992, 29–30; Julku 2002.

⁴⁵ Dosentti Aivar Kriiskan, Tarton yliopisto, ilmoitus. – Myös Hans-Peter Schulz pitää mahdollisena, että Suomen varhaisin asutus olisi syntynyt sekä etelästä että idästä, mutta ei katso todisteiden vielä riittävän varsinaisiin päätelmiin; ks. Schulz 1996. – Lahden kaupunginmuseon inventointitutkimuksissa mainitaan 2002 Porvoonjoen yläjuoksulta löydetyn asuinpaikkoja, jotka alustavien ajoitusten mukaan olisivat vielä vanhempia, sanomalehti uutisten mukaan summittain ajalta noin 8700 eKr.

Näihin varhaisiin keraamisiin ryhmiin kuuluu yhtenä siis jäkärlänryhmä Suomen rannikolla Porvoon seudulta Etelä-Pohjanmaalle. Järvialueella tällaisia ryhmiä voidaan erottaa aluksi vain yksi, nimittäin Vuoksen vesistöalueella 5. vuosituhannen lopulla syntynyt varhainen asbestikeramiikka. Asbestinsekaista keramiikkaa valmistettiin sen jälkeen Vuoksen vesistössä yli ajanlaskun vaihteen, joten se muodostaa tärkeän todisteen asutuksen aukottomasta jatkumisesta järvialueen itäosissa, kuten C. F. Meinander perusteli.⁴⁶ Vuoksen vesistöstä asbestikeramiikkaa levisi varsinkin myöhäiskampakeramisena aikana laajalti Pohjois-Suomeen. Länнемmäksi Kymijoen ja Kokemäenjoen vesistöjen järville asbestikeramiikka ilmaantui vasta myöhemmin, kaiketi vanhemmalla ja ehkä nuoremmallakin roomalaisajalla. Kun asbestikeraamisen alueen kulttuuripiirteisiin kuului myös kalliomaalaus, on ajateltavissa, että sekin levisi asbestikeraamisen asutuksen mukana Vuoksen vesistöalueelta Kainuuseen ja joko Vuoksen alueelta tai Kymijoen vesistön pohjoisosista nimeksi Sydän-Hämeen itäreunoillekin (Luopioinen).

Edellä esitetystä ilmeni myös se seikka, että Kymijoen ja Kokemäenjoen järville muodostui ilmeisesti varhaiskampakeramisen ajan lopulla Vuoksen vesistön asutuksesta eroava ”ryhmä”. Se ei näy viidennellä vuosituhannella keraamisesti juuri ollenkaan. Tämän keramiikkattoman alueen ja asbestikeraamisen alueen valtsi noin 4100 koko Suomeen levinnyt vanhempi tyypillinen kampakeramiikka (Ka 2:1) ja katkaisi tai peitti kokonaan tai osaksi näkyvistä aikaisemmat alueelliset keramiikkaryhmät. Sen vuoksi Kymijoen ja Kokemäenjoen järvien varhainen asutus ”näky” vasta varsinaiskampakeramisen (4100–3500) ajan jälkeen ja silloinkin itse asiassa negatiivisesti: Kymijoen ja Kokemäenjoen järviltä ei näet tunneta sanottavasti myöhäiskampakeramisen ajan keramiikkaa, vaan alue näkyy myöhäiskampakeramisen ajan asutuskartoilla tyhjänä. Tämä selittynee siitä, ettei siellä juurikaan valmistettu saviastioita, vaikkei alue liene ollut asumaton; miksi se olisi ollut?

Keramiikaton aika näyttäisi Kymijoen ja Kokemäenjoen vesistössä kestäneen neljännen vuosituhannen puolivälistä pronssikauden alkuun. Vasta noin 1500–1000 eKr. Kymijoen vesistöalueelta tunnetaan keramiikkaa, nimittäin tekstiilinjälkistä kampa-leimakoristeista sarsankeramiikkaa; sitä on löydetty Karjalan kannakselta Kangasalle, Vammalaan ja Laitilaan ulottuvalta vyöhykkeeltä.⁴⁷ Sitä on pidetty Kannakselta levinneenä, mutta Mika Lavennon mukaan sen lähtökohtana voi myös olla Viron tekstiilikeraamiikka. Sitä esiintyykin pääasiassa vesistöalueen eteläreunoilla, mutta vain sisämaassa, Lavento korostaa. Kymijoen laajat pohjoiset reitit jäivät pääosiltaan vieläkin keramiikkattomiksi. Vasta esiroomalaisella ajalla tai roomalaisajan puolella niille siis ilmestyi keramiikkaa, asbestikeramiikkaan kuuluvaa luukonsaarenkeramiikkaa, varmaankin Vuoksen vesistöä käsin.

Sama keramiikaton väestö näyttää asuttaneen myös Kokemäenjoen vesistön järviä varsinaiskampakeramisen ajan jälkeen; näiltäkään ei juuri tunneta keramiikkaa, ensimmäisenä poikkeuksena vasarakirveskulttuurin nuorakeramiikka, toisena Kangasalan Sarsan niukka myöhäiskampakeramiikka ja Vammalan asuinpaikkojen pyheensillan-keramiikka. Vasta näitä myöhempi kiukaiskeraamiikka muistuttava ”välivyöhykkeen keramiikka” (Chr. Carpelan) levisi jonkin verran yleisempänä Kokemäenjokialueen järville.⁴⁸ Carpelanin mukaan sitä tunnetaan Satakunnasta lännestä Viipuriin idässä; sen levintää ja merkitystä ei ole lähemmin selvitetty. Toisen vuosituhannen jälkipuo-

⁴⁶ Meinander 1969.

⁴⁷ Meinander 1954b, 180–189; Carpelan 1999, 268–271; Lavento 2001, 167–280.

⁴⁸ Lavento 2001, 166.

lella eKr. Hämeen eteläisille järville sekä Kangasalle ja Vammalaan ilmaantui sarsan-keramiikkaa, kuten edellä jo mainittiin. Vielä myöhemmin, ehkä vasta vanhemmalla roomalaisajalla (50–200), Kokemäenjokialueelle levisi järviolueen itäreunoilta asbestikeramiikkaa, nimittäin luukonsaarenkeramiikkaa. Nämä keraamiset ryhmät osoittavat sitä vuosituhantista asutustaustaa, josta rannikkokulttuuri erottui jo jäkärlänkeraamisena aikana.

Rannikkokulttuurin eriytymisprosessi jatkui ja voimistui seuraavien vuosituhansien aikana erityisesti rannikolle suuntautuneen siirtolaisuuden vuoksi. Ensimmäinen siirtolaisaalto, varsinaiskampakeraaminen, tosin yhdisti rannikkoa ja sisämaata, kuten myöhemmin tulee tarkasteltavaksi, mutta sen jälkeen rannikko esiintyy omana myöhäiskampakeraamisena alueenaan.

Myöhäiskampakeraamisen vaiheen puolivälissä uusi vieras aalto, vasarakirvesheimot, jätti kulttuuriset ja kaiketi geneettiset jälkensä pääasiassa rannikkoväestöön; sisämaassa niiden vaikutus jäi heikommaksi, vaikka vasarakirveskulttuuri levisikin Viipurin – Lahden – Tampereen – Kokkolan vyöhykkeelle asti, osaksi siis järviolueen reunoille. Syvämpi sisämaa, Vuoksen vesistön asbestikeraaminen alue ja Kymijoen vesistön keramiikaton alue jäi kokonaan vasarakirvesvyöhykkeen ulkopuolelle.

Sen jälkeen voimistui läntinen indoeurooppalainen vaikutus, etenkin Aurajoelta Kokemäenjoen suuhun ulottuvalla rannikolla. Kuten edellä mainitsin, Kokemäenjoen suulahdelle näyttää jo kiukaiskulttuurin varhaisvaiheissa saapuneen maahanmuuttajia, ehkä nimenomaan Gotlannista; heidän vaikutustaan osoittanevat keramiikan ja megaliittiarkun ohella Kiukaisten Uotinmäen asuinpaikan monet jauhinkivet; muualta niitä tunnetaan hyvin vähän. Kiukaiskulttuurin läntisiä yhteyksiä vastannevat Jorma Koivulehdon toteamat esigermaanisat lainasanat; niihin saattaa sisältyä tosin vanhempiakin, sillä Suomesta löydetty ruotsalaiset vasarakirveet ja eräät keramiikan piirteet todistavat vanhemmistakin Ruotsin-kontakteista.

Vielä voimakkaammin rannikkoväestöön ja sen kulttuuriin vaikutti kantagermaanien maahanmuutto pronssikaudella, kaiketi etenkin sen alkupuolella, summittain aikana 1400–1000 eKr.⁴⁹ Se näyttää kohdistuneen koko kantasuomalaiseen rannikkoon, jonka kulttuuri muuttui hyvin skandinaaviseksi. Sisämaassa kantagermaaninen vaikutus oli paljon heikompi kuin rannikolla, mikä eriytti rannikkokulttuuria yhä voimakkaammin sisämaakulttuurista.⁵⁰ Samanlainen rannikkoa sisämaasta eriyttävä vaikutus oli myös niillä kantaskandinaavisilla siirtolaisilla, joita asettui Varsinais-Suomen rannikolle ensimmäisellä ja toisella vuosisadalla ajanlaskun vaihteen jälkeen; heidän kohdealueensa oli tosin paljon suppeampi.

Kaikki nämä eriyttävät tekijät kohdistuivat *Suomeksi* itseään kutsuvaan rannikkoväestöön ja sen kulttuuriin; sisämaahan ne vaikuttivat hyvin vähän. Sisämaa jäi paljossa omaehtoisen kehityksen varaan ja sai lisäksi kulttuuriset impulssinsa idästä, kuten sisä-

---

⁴⁹ Skandinaavisten maahanmuuttajien määrästä ei ole perusteltuja tietoja. C. F. Meinander arvelee tulijoita olleen vain vähän, joten skandinaavinen pronssikulttuuri perustuisi Suomessa lähinnä maahanmuuttajien tuomaan ideologiaan. Itse arvioin maahanmuuttajien tulleen laivoissaan meloen ja jo siitä syystä ehkä 10–20 miehen joukkoina. Sellaiset kykenivät aseidenkin käyttöön, sillä aseistettuja he löydöistä päätellen olivat. Tässä yhteydessä on mainittava, ettei kiukaiskulttuurin varusteisiin kuulu aseita, ellei sellaisina pidetä reikäkirveitä; ne voitaneen kuitenkin tulkita kulttikirveiksi. Tämä viittaa siihen, ettei kiukaiskulttuurin asutus liene kehittänyt puolustautumisvalmiuksia. Tulijoiden päällikköjohtoisiin yhteisöihin viitannevat myös sellaiset kantagermaaniset lainasanat kuin *kuningas* ja *ruhtinas*; näiden etymologiasta ks. esim. SSA 1 ja 3.

⁵⁰ Skandinaavinen vaikutus ulottui kyllä jossakin määrin sisämaahankin, niin että rauniohautaus juurtui Kuopion seudulle jo pronssikauden puolivälissä. J.-P. Taavitsaisen julkaisemien uusien ajoitusten mukaan rauniohautaus alkaa järviolueella jo kiukaiskulttuuria vastaavana aikana. Taavitsainen 2003.

maan keraamiset vaiheet ja itäiset pronssit osoittavat. Ilmeisesti sisämaa ja sen asukkaat tarvitsivat rannikon näkökulmasta oman nimensä ja saivatkin sen. Se oli *Häme*.

Hämeen nimi

Hämeen nimeä on selitetty eri tavoin.⁵¹ Heikki Ojansuu yhdisti sen 1920 sanoihin *hämy*, *hämärä* ja *hämätä*. Ajatuksena ilmeisesti oli, että kyseessä oli kaukaisuuteen hämärtyvä maa. Mutta selityksessä oli se heikkous, että kun kaikki muutkin alueet hämärtyvät kohti taivaanrantaa, *Hämettä* ei voitu tämän piirteen vuoksi erottaa muista alueista. Selitys ei siis kelvannut *Hämeen* nimen perusteluksi.

Hämymaa-selitystä edelsikin toinen, E. A. Tunkelon jo vuonna 1899 esittämä. Sen mukaan *Häme* voitiin yhdistää saamen kielen sanaan *sabme* 'saamelainen, Lappi, saamen kieli'. Selitys oli kielihistoriallisesti moitteeton ja hyväksyttiin yleisesti. Sen sijaan epäiltiin Tunkelon jatkotulkintaa. Sen mukaan varhaiskantasuomen *šämä, johon *Häme* ja *sabme* palautuvat, olisi omaksuttu kantabaltin sanasta *žemē 'maa, alava maa'. Tulkinta oli kyllä äännelaillisesti moitteeton, mutta sitä epäiltiin, koska sanaa ei ollut lainattu varhaiskantasuomeen appellatiivina. Sitä paitsi se oli paikannimenäkin tuntematon Virossa, josta suomalaiset silloisten käsitysten mukaan olivat ajanlaskun vaihteen jälkeen muuttaneet tänne. Mutta kun virolainen arkeologi Harri Moora 1950-luvulla perusteli sitä käsitystä, että vasarakirvesheimot puhuivatkin kantabalttia, etymologialle näytti avautuvan asutushistoriallinen tausta. Koska vasarakirveskulttuuri aikoinaan valtasi Hämeenkin etelä- ja lounaisosat, *Hämettä* voitiin Mooran tulkintaan nojaten ajatella vasarakirveskulttuurin kielihistorialliseksi jäljeksi Suomen maaperällä, ja niin tein itsekini 1981.

Runsaat puolitoista vuosikymmentä myöhemmin, 1990-luvun jälkipuolella balttilaisetymologiaa alettiin kuitenkin epäillä. Ensinnäkin siksi, että kantabalttilaisen originaalisanan nykyisiin baltinkielisiin jatkajiin sisältyy merkitys 'alava maa', eikä tämä sopinut Hämeen alueeseen, koska se on ylävämpää kuin vasarakirvesalueen rannikko. Toisaalta Jorma Koivulehto ja Petri Kallio olivat päätyneet siihen tosin jossakin määrin arvionvaraiseen tulokseen, ettei Itä-Baltiassa puhuttu kantaeurooppa ollut voinut kehittyä kantabaltiksi vielä vasarakirveskulttuurin aikana, mistä syystä oli todennäköisempää, että vasarakirvesheimot puhuivat kantaeurooppalaista kieltä. Balttilaisalkuiseksi tulkittua *Hämettä* ei siis olisi tämän mukaan voitu lainata vasarakirvesheimojen kielestä.

Kaisa Häkkinen päätyikin siihen ajatukseen, että *Häme* sittenkin kuului *hämy*-sanueen yhteyteen. Mutta miten? Ongelman ratkaisi Jorma Koivulehto.⁵² Hän osoitti, että *hämä*-sanue ja sen mukana *Häme*kin palautuu todennäköisesti kantagermaanista varhaiskantasuomeen omaksuttuun sanaan *šämä 'tumma'. Sen olisivat kantasuomalaiset omaksuneet Suomen rannikolle noin 1400–1000 eKr. muuttaneilta kantagermaaneilta. Tätä nimitystä rannikon väestö olisi ruvennut käyttämään sisämaassa tuolloin asuneista saamelaisista, koska saamelaiset olivat biologisen perimänsä mukaan tummempia kuin rannikon kantagermaanit ja kantasuomalaiset. Heidän tummuutensahan ilmenee sekä ihon värinä että ruskeana, jopa mustanakin tukkana.⁵³ Selitys on siten sekä äännehistoriallisesti että semanttisesti moitteeton. Saamelaistulkinnassaan Koivulehto

⁵¹ *Hämeestä* lyhyesti: SKES I ja SSA 1, s. v. *Häme*; Salo 2002, 24–25.

⁵² Koivulehto 1997 ja 1998.

⁵³ Eriksson 1984, 124–125; Norio 2000, 148–156.

vetosi tämän kirjoittajaan, joka jo vuonna 1981 oli perustellut sisämaan asutuksen saamelaisuutta.⁵⁴

Ensi katsannolta on omituista, että saamelaiset itsekin omaksuivat rannikkoväestön heistä käyttämän nimityksen, nimen *sabme* variantteineen. Koivulehto huomauttaa tähän, että omaksumista on voinut helpottaa se, ettei sana esiinny saamessa appellatiivina ja ettei sillä ole saamessa appellatiivijohdoksiakaan. Siten on mahdollista, etteivät saamelaiset olleet selvillä sanan alkuperäismerkityksestä 'tumma', joka on kantasuomestakin oikeastaan kadonnut. Heillä lienee myös ollut nimityksen tarve, sillä heillä ei liene ollut aikaisemmin omakielistä, heitä itseään tarkoittanutta nimeä. Joka tapauksessa: kun he sen omaksuivat, heidän täytyi asua sillä alueella, jota rannikon suomalaiset nimittivät myöhemmin *Hämeeksi*, muutoin nimien *Häme* ja *sabme* kielihistoriallinen samuus ei ole ymmärrettävissä. Täten voidaan päätellä, että alkuhämäläisiä ovat siis olleet saamelaiset.

Entä *häme*, joka on johdettu *-eh*-johtimella sanasta *hämä*?⁵⁵ Sekin lienee alun perin tarkoittanut henkilöä, mikäli monista *hämeen*-alkuisista omistusnimistä voi päätellä; kaikkihan eivät tunnu rajanimiltä. Kun *Häme* kuitenkin alkoi tarkoittaa hämäläisten asumaa aluetta, tarvittiin uusi sana, *hämäläinen*, merkitsemään 'Hämeessä asuvaa, Hämeelle ominaista'.

Saamen kielen ja genetiikan ongelmasta

Lähdin edellä siitä hypoteesista, että suomalainen etnos kehittyi rannikolla ja saamelainen sisämaassa; saamelainen alue tosin saattoi ulottua lähelle rannikkoa ja *Suomeksi* nimitetyn alueen ulkopuolella ilmeisesti rannikollekin. Otaksuin edelleen, että nämä erot perustuivat maamme varhaisimman asutuksen tulosuuntien eroihin: suomalaiset olisivat muuttaneet rannikolle etelästä läntisen eli varsinaisen kundankulttuurin piiristä ja että saamelaiset olisivat saapuneen idästä, itäisen kundankulttuurin alueelta.

Erilaisen alkuperän todennäköisyyttä puoltavat suomalaisten ja saamelaisten geneettiset eroavuudet. Ne ovat hyvin selvät huolimatta siitä, että molemmat väestöt ovat eläneet Suomessa toistensa naapureina nähtävästi koko esihistoriallisen ajan, kivikauden ja metallikauden pitkät vuosituhat. Tästä voidaan päätellä, etteivät suomalaiset geenit ole vaikuttaneet sanottavasti saamelaisten perimään eivätkä saamelaiset suomalaisiin.⁵⁶ Kyseessä eivät siis ole pelkästään kulttuurierot, vaan se, että suomalaiset ja saamelaiset ovat kumpikin muodostaneet oman geneettisen isolaattinsa, huolimatta vuosituhantiesesta naapuruudesta. Siitä on tietysti poikkeuksia, kuten edellä on esitetty, mutta ei siinä määrin, että geneettinen perimä olisi mainittavasti sekoittunut.

Tämä seikka on selvästi ristiriidassa sen tosiasian kanssa, että suomi ja muut itämerensuomalaiset kielet palautuvat samaan kielihistorialliseen lähtökohtaan kuin saame, nimittäin varhaiskantasuomeen. Siihen voidaan tietysti huomauttaa, ettei siinä mitään ristiriitaa ole, koska genetiikka ja kieli ovat eri asioita: genetiikka todistaa populaatiosta, jonka sisällä geenit aviositeiden vuoksi sekoittuvat ja tietyissä määrin yhtenäistyvät, kun taas kieli on kulttuurisen oppimisen tuote ja riippuu siis kulttuuriyhteisöstä, sen keskinäisestä kanssakäymisestä, eikä kulttuuriyhteisön tarvitse siis olla geneettisesti

⁵⁴ Salo 1981, 367–376.

⁵⁵ *Hämeen* päättävä aspiraatio, jota ei kirjoiteta näkyviin, edellyttää lähtömuotoa **Häme*h, joka onkin säilynyt vanhoissa taivutusvartaloissa, kuten *Häme*hessä; ”*Häme*hessä on Hälläpyörä.”.

⁵⁶ Eriksson 1984, 130–133; Norio 2000, 148–156.

yhtenäinen. Ei tarvitsekaan, mutta silti on vaikea ymmärtää, miten kaksi vuosituhansia toistensa naapureina elänyttä yhteisöä on puhunut samaa kieltä, vaikeivät olekaan toistensa kanssa geneettisessä vaihdossa.

Ongelma ei ole uusi, mutta se on jatkuvasti ratkaisematon, avoin. Sille voidaan kuitenkin esittää hypoteettinen ratkaisumahdollisuus ja itse asiassa se on ajat sitten esitettykin, joskin myös yleisesti torjuttu. Tarkoitan sitä ajatusta, että saamelaiset olisivat joskus puhuneet jotakin tuntematonta kieltä, protosaamea, mutta ainakin pääasiassa hylänneet sen ja omaksuneet kielekseen varhaiskantasuomen. Tällaista mahdollisuutta ovat puoltaneet kielentutkijat K. B. Wiklund 1896, E. N. Setälä 1926 ja Y. H. Toivonen 1950, mutta nykyisin sillä ei liene juuri kannattajia.⁵⁷

Kielenvaihdos on sinänsä kyllä varsin yleinen ilmiö. Tiedämmehän, että esimerkiksi Saksan slaavilaiset ovat menettäneet kielensä, että Suomessa kaupunkilaisväestö alkoi 1700-luvulla voimakkaasti ruotsalaistua ja että Venäjällä ovat useat suomensukuiset kansat, mm. merjalaiset ja muromalaiset, venäläistyneet jäljettämiin. Saamelaisten mahdollinen kielenvaihdos eroaa näistä esimerkeistä siinä, etteivät saamelaiset sulautuneet muihin varhaiskantasuomalaisiin. Kyseessä olisi toisin sanoen voimakas sosiaalinen alistaminen ja alistuminen ja siitä seuraava kielellinen samastuminen. Se seikka, että hämäläiset *omistivat* saamelaisia vielä keskiajallakin, saattaisi siis olla perintöä hyvin kaukaisesta menneisyydestä, mutta tietysti me olemme tässä arvailun varassa.

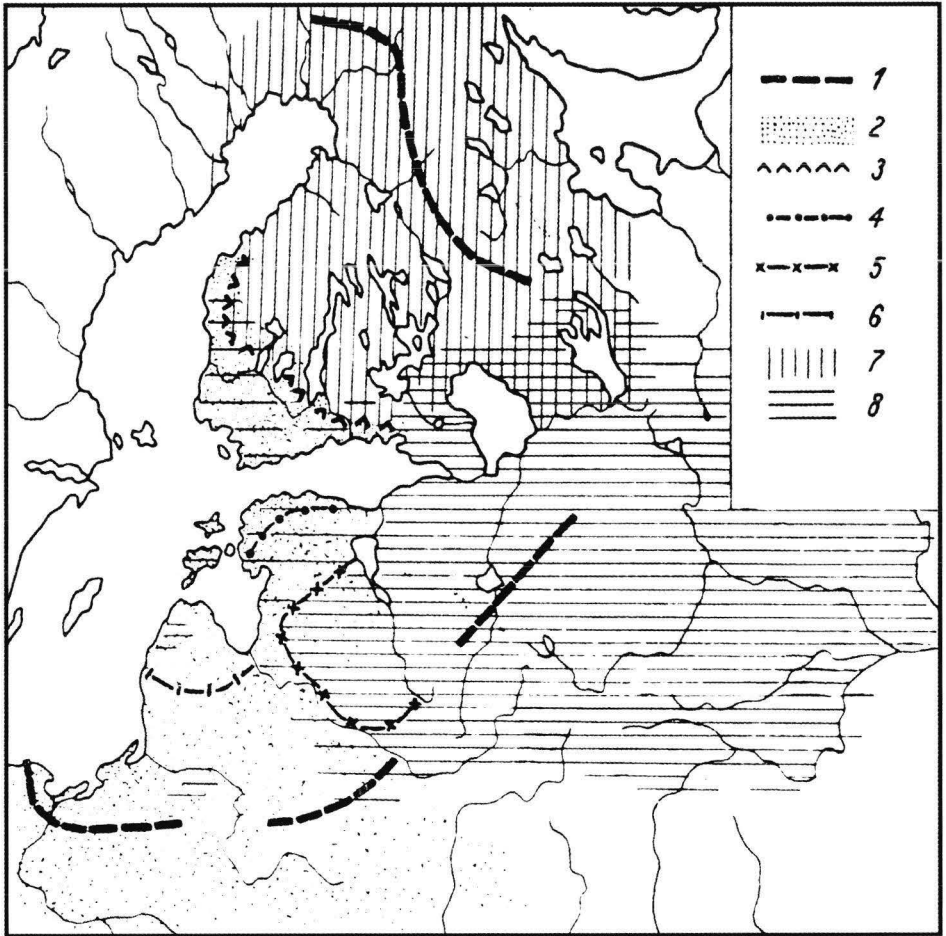
Mutta jos jatkamme selityskoetta, voimme kysyä, tunnemmeko mitään arkeologista ilmiötä, joka saattaisi olla yhteydessä mahdolliseen kielenvaihdokseen. Ilmiön tulisi olla riittävän vanha sopiakseen kielihistoriaan ja sen tulisi selittää mahdollinen kielenvaihdos myös alueellisesta näkökulmasta. Kielenvaihdoksen olisi täytynyt tapahtua summittain Suomessa, Vienassa, Aunuksessa ja Laatokan ympäristössä, alueella, jonka saamelaisuudesta tai lappalaisuudesta todistavat historialliset tiedot, saamelainen nimitys ja arkeologiseen päättelyyn perustuva evidenssi.

Tällaiset ehdot tuntuisi täyttävän tyypillisen kampakeramiikan, tai kuten mieluummin sanon, varsinaiskampakeramiikan ja siihen sitoutuneiden kulttuuripiirteiden leviäminen Suomeen vuoden 4100 tienoilla. Ensinnäkin ilmiön riittävä varhaisuus: selittääkseen varhaiskantasuomeksi nimitetyn kielihistoriallisen vaiheen ilmiön pitää olla kantabalttilaisia kielikosketuksia vanhempi. Jos vasarakirveskulttuurin toinen aalto, suippohamarastaisten vasarakirveiden leviäminen Suomeen on yhdistettävissä kantabalttilaiseen kielivaikutukseen – pidän sitä kulttuurisista, ”sisällöllisistä” syistä todennäköisenä – varhaiskantasuomeksi nimitetyn kielivaiheen olisi pitänyt alkaa jo ennen kolmannen vuosituhannen puoliväliä. Varsinaiskampakeramiikan vaihe (4100–3500) täyttää tämän ehdon.

Mutta ilmiön pitäisi täyttää toinenkin ajallinen kriteeri, nimittäin kantaeurooppalaisen lainasanojen tarjoama. Kantaeurooppalaisten lainasanojen, joita on itämerensuomalaisissa kielissä jonkin verran runsaammin kuin saamessa, täytyy kielihistoriallisista syistä olla vanhempia kuin kantabalttilaiset lainasanat, mutta nekin on omaksuttu varhaiskantasuomeksi nimitetyn kielivaiheen aikana. Tämän on siis täytynyt alkaa ennen kolmannen vuosituhannen puoliväliä. Indoeurooppalaisen kielihistorian näkökulmasta mm. Jorma Koivulehto ja Petri Kallio rinnastavat itämerensuomalaisten kielten kantaeurooppalaisen lainasanakerroksen vasarakirveskulttuuriin. Kun vasarakirveskulttuuri valtasi Pohjois-Latviassa, Virossa ja Suomessa myöhäiskampakeramiikan alueen, sen kieli sopii maantieteellisesti hyvin itämerensuomalaisten kielten kyseisten lainasano-

---

⁵⁷ A. ja S. Aikio 2001.

Kuva 11. Lembit Jaanitsin kartta (1974) Itämeren itäpuolisen vyöhykkeen keski- ja myöhäisneoliittisista kulttuureista tai ryhmistä. Kartta ei täysin vastanne myöhemmän tutkimuksen tuloksia, mutta antaa summittaisen käsityksen varsinaiskampakeramiikan kulttuurialueen myöhemmistä kulttuurivaiheista ja niiden keskinäisistä ja myös ulkopuolisista kosketusvyöhykkeistä. Volgalaisen kuoppakampakeramiikan aluetta ei ole merkitty karttaan. Karttaselitykset: 1 varsinaiskampakeramiikan (4100–3500) levintäraja. 2 vasarakirveskulttuuri (Suomessa 3200–2500/2400). 3 kiukaiskulttuurin (2400–1200) raja. 4 Pohjois- ja Länsi-Viron myöhäisneoliittisen ryhmän (kiukaiskulttuurin vastineen) etelä- ja kaakkoisraja. 5 Kaakkois-Viron ja Itä-Latvian myöhäisneoliittisen ryhmän raja. 6 Länsilätläisen ryhmän raja. 7 asbestikeraaminen alue. 8 varhaisen tekstiilikeraamiikan alue.

jen lähteeksi. Mutta vasarakirveskulttuurilla oli Suomessa pitkä kosketuspinta myös saamelaiseen asbestikeraamiseen ja järviolueen keramiikattomaan alueeseen ja siten mahdollisuus vaikuttaa kielellisesti myös saamelaiseksi kehittyviin väestöihin. Saamen kielen kantaeurooppalaisissa lainoissa onkin sellaisia, joille ei tunneta vastineita itämerensuomalaiselta taholta, joten ne on ilmeisesti omaksuttu kantaeuroopasta suoraan eikä siis suomalaisten välityksellä; tällaisia lainoja on erityisesti Jorma Koivulehto perustellut. Vasarakirveskulttuuri sopii arkeologian ja kielihistorian palapeliin tältäkin kannalta hyvin, ja edellä mainitusta rinnastuksesta päätellen varhaiskantasuomeksi ni-

mitetty kielivaihe on alkanut neljännen vuosituhannen puolella; vasarakirveskulttuurinhan katsotaan levinneen Suomeen noin 3200 eKr. Tämän mukaan varhaiskantasuomi takautuu ainakin melko lähelle varsinaiskampakeraamista aikaa.

Entä kosketusalue? Kun vasarakirveskulttuuri levisi maan etelä- ja länsiosiin, rannikolla Viipurinlahdelta Kokkolaan ja sisämaassakin Lahden – Tampereen – Kauhajoen linjalle asti, se oli luonnostaan kosketuksissa rannikon myöhäiskampakeraamikkojen ja sisämaassa myöhemmin saamelaiseksi todettavan asutuksen kanssa, joskin vain viimeksi mainitun etelä-, lounais- ja länsilaidoilla. Kantaeurooppalaisia sanalainoja saattoi siis kulkeutua kummankin väestön kieleen. Se seikka, että niitä tunnetaan suomesta huomattavasti enemmän kuin saamesta, johtuu varmaankin kontaktien intensiteettieroista. Vasarakirveskulttuuri, rannikon myöhäiskampakeraaminen kulttuuri ja sisämaa-asutuksen etelä- ja länsialue, jolla ei ole arkeologista nimeä, sopivat joka tapauksessa kantaeurooppalaisten sanalainojen näyttämöksi. Tämä ulottui myös Viroon ja Pohjois-Latviaan, joita ei tässä yhteydessä tarkastella.

Varsinaiskampakeramiikan leviämiseen liittyi joukko uusia ilmiöitä, jotka muodostavat todellisen kulttuurikompleksin: esineelliset punamultahaudat, pyöreät kotapainanteet, uusi keramiikka, eräät uudet liuske-esineet, kuten kynsitaltat, ongenkoukut ja uudentyypiset liuskerenkaat, uudentyypiset savi-idolit sekä uudet ulkopuoliset tuontimateriaalit, nimittäin meripihkakorut, lähtökohtana ilmeisesti Itä-Preussi, ja karboninen pii, jota saatiin kaakosta, Äänisen eteläpuolelta Valdain ylängölle ulottuvalta vyöhykkeeltä.

Tällaisen kulttuurikompleksin leviäminen ei selittyne pelkästä kulttuuripiirteiden lainautumisesta, varsinkin kun kyseessä näyttää olleen varsin nopea ilmiö: vanhempi varsinaiskeramiikka levisi hyvin samanlaisena koko kulttuurialueen piiriin eikä siis ehtinyt leviämisen prosessin aikana sanottavasti muuttua. Suomessa se levisi koko maahan Lappia myöten, mutta sitä tunnetaan idempääkin, Vienasta ja Aunuksesta, joissa varsinaiskampakeramiikka sekaantui volgalaiseen kuoppakampakeramiikkaan, tunnetaanpa sitä Kargopolin piiristäkin. Varsinaiskampakeraamiseen alueeseen kuului myös Inkeri, Viro ja Pohjois-Latvia, mistä varsinaiskampakeramiikka harppasi Liettuan yli Veikselin suuhunkin, meripihkarannikolle. Kaakossa varsinaiskampakeramiikan raja kulki Ilmajärven – Valko-Venäjän vyöhykkeellä.⁵⁸

Useimmat tutkijat katsovat, että varsinaiskampakeraaminen kulttuuri levisi väestönvaelluksen mukana. Suomen rannikoilla varsinaiskampakeramiikkaa esiintyykin sekä yksinään että samoilla asuinpaikoilla kuin jäkärlänkeramiikka, mikä seikka puhuu kahden väestön kohtaamisesta.

Kun varsinaiskampakeraaminen kulttuuri levisi laajalle ja nopeasti, kyseessä ei voi olla mikään yksittäisten perheiden muutto vieraille alueille, vaan ehkä suorastaan organisoitu vaellus, määrätietoinen ”valtaus”? Kenties sillä pyrittiin yhdistämään samaan tavaravaihtopiiriin luoteessa Perämeren hyljesaaliit ja traani, pohjoisen turkikset, Itä-Preussin meripihka, Äänisen viherliuske-esineet ja ns. Valdain pii, ja luultavasti monet muutkin hyödykkeet, joista ei ole arkeologisia jälkiä? Kulttuurin sisäiseen yhteydenpitoon liittyivät ehkä keskikuunnalliset reenjalakset, kuten Ville Luho aikoinaan arveli, ts. aikaisempaa kehittyneempi talvikulku ja kuljetustekniikka, ja ehkä kevyet asunnotkin palvelivat nopeaa yhteydenpitoa.⁵⁹ Miten lieneekin, tämän laajan alueen puitteissa kehittyi vilkas tavaravaihto, joka yhdisti keskusalueen ääriin ja ääret ehkä suoraankin toisiinsa; meripihkaa vietiin idässä kuoppakampakeraamisellekin alueelle.

⁵⁸ Luho 1965.

⁵⁹ Luho 1948.

Kauppa loi hyvinvointia ja kasvatti varallisuutta. Se ilmenee rikkaista punamul-tahaudoista, joissa saattaa olla kymmenittäin meripihkariipuksia ja -helmiä, piistä iskettyjä nuolenkärkiä, veitsiä ja kaapimia, joskus liuskeesta tehtyjä ongenkoukkuja ja liuskerenkaitakin, matemaattisessa ympyränmuodossaan ihmeteltäviä taidonnäytteitä. Varallisuutta ja hyvinvointia osoittaa myös korkeatasoinen keramiikka, erityisesti sen ns. geometrisen vaiheen koristelukuosit, joiden kaltaisiin ei kivikaudella myöhemmin ylletty. Mutta varallisuus ei jakautunut tasaisesti, vaan kasautui kyvykkäämpien käsiin, kuten yhteiskunnassa yleensä. Yhteiskuntaan syntyi ilmeisesti johtavien ”kauppiaiden” ryhmä.

Yleistäen voi sanoa, että varsinaiskampakeraaminen kulttuuri oli aikaansa nähden loistavin kulttuurivaihe, mitä itämerensuomalainen alue on esihistoriassaan luonut. Ja lisäksi se oli ainoa koko itämerensuomalaiselle alueelle levinnyt esihistoriallinen kulttuuri; siitä syystä sen olisi pitänyt jättää jälkensä itämerensuomalaiseen kielihistoriaan. Ehkä jättikin: varhaiskantasuomen. Ajatus on virolaisen arkeologin Harri Mooran, mutta sitä ovat kannattaneet eräät muutkin tutkijat, ja se sopii myös tämän kirjoittajan käsityksiin.⁶⁰

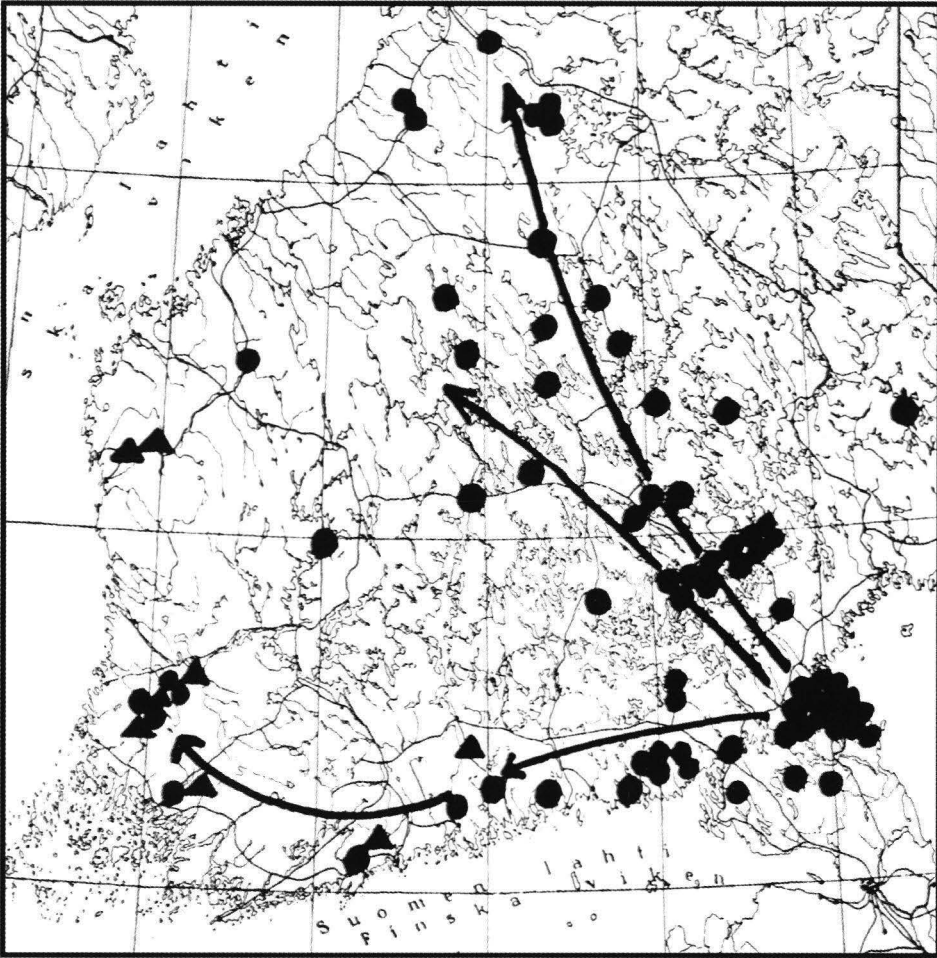
Se sopisi myös saamelaiden kielenvaihdoksen syyksi. Ensinnäkin se oli kulttuuri-vaiheena voimakas, ja kun se peitti näkyvistä aikaisempia keraamisia ryhmiä, se kykeni vaikuttamaan niihin varhaisempiin kulttuureihin, joiden alueelle se levisi. Ja toisekseen: se levisi hyvin rikkaana Vuoksen vesistöön, jonka alueella asbestikeramiikka oli jo alkanut kehittyä. Sen vaikutus olisi siis voinut olla niin voimakas, että saamelaiset, pakosta tai vapaaehtoisesti, hylkäsivät oman kielensä, ”protosaamen” ja omaksuivat varsinaiskampakeraamisen kielen, varhaiskantasuomen?

Onko meillä mitään muita näkökohtia, jotka puhuisivat varsinaiskampakeraamikkojen suomalais-ugrilaisiin kuulumisen puolesta? Ehkä ei suoranaisesti, mutta joitakin viitteitä kyllä. Varsinaiskampakeramiikan kuoppakoristeet ovat uusi, ilmeisesti volgalaislähtöisestä kuoppakampakeramiikasta omaksuttu piirre, ja sillä tuntuisi olevan viitearvonsa, koska kuoppakampakeramiikkaa pidetään levintänsä vuoksi volgansuomalaisten heimojen valmistamana. Läntisimmät näistä sulautuivat sittemmin venäläisiin. Kuoppakampakeramiikka vaikutti muutoinkin ja paljon voimakkaamminkin länteen. Se näet levisi Aunukseen ja Vienaan ja sekaantui siellä varsinaiskampakeramiikkaan, ja se levisi Suomenkin puolelle, missä se esiintyy mm. eräillä varsinaiskampakeraamisilla asuinpaikoilla. Tällaiset seikat osoittavat, että varsinaiskampakeramiikalla oli yhteyksiä volgalaisalueelle ja on siis helppoa ajatella, että se kuului suomensukuiselle väestölle.

Tietysti varsinaiskampakeramiikkaan liittyvät myös kysymykset sen syntymisestä ja syntyalueesta, ja kumpaankin on annettu arkeologisia vastauksia. Vastauksen synty-ongelmaan hahmotteli jo Arne Äyräpää.⁶¹ Hän osoitti, että varsinaiskampakeramiikan kampaleimakoristelu ja tämän selvä vyöhykejako juontuu varhaiskampakeramiikasta, ja astiamuodot ovat samat. Tällaisten yhtäläisyyksien vuoksi varsinaiskampakeramiikan voidaan päätellä kehittyneen joko varhaiskampakeraamisella alueella tai sen välittömässä läheisyydessä. Varhaiskampakeraaminen alue käsitti Suomen, Aunuksen ja Vienan, niin että eteläraja katkaisi Karjalan kannaksen suunnilleen Viipurinlahdesta Laatokan luoteiskolkkaan ulottuvaa vyöhykettä myöten; Aunuksessa ja Vienassa varsinaiskampakeraamiset asuinpaikat sijaitsivat Äänisjärven – Vienanmeren vyö-

⁶⁰ Moora 1958, 11–17; Jaanits 1974.

⁶¹ Europaeus 1930 I.

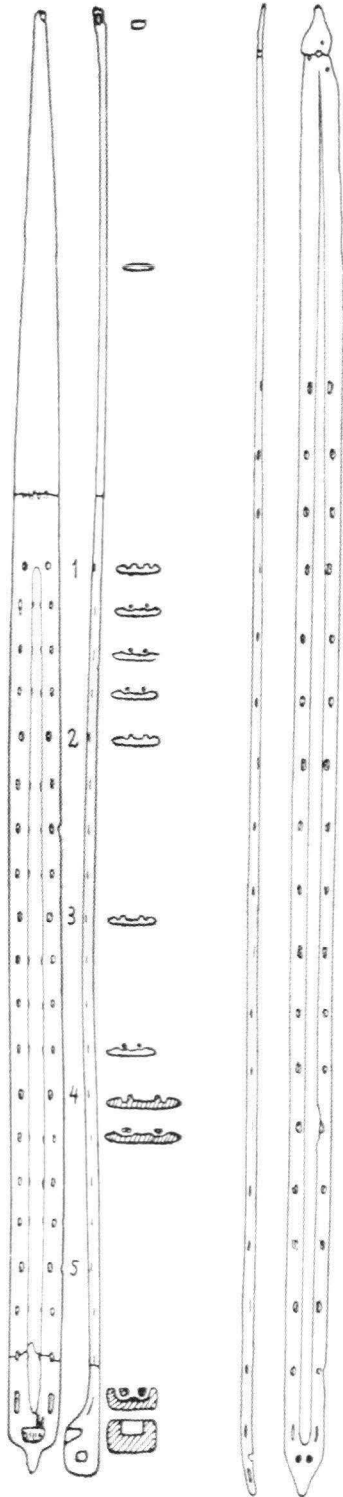
Kuva 12. Ville Luhon (1948) hahmottelu varsinaiskampakeramiikan kannakselaisesta lähtöalueesta ja leviämssuunnista. Nuolet hän on piirtänyt varsinaiskampakeramiikan pitämiensä jalaslöytöjen mukaan, ja vaikka hänen ajoitusperusteensa ovat jossakin määrin vanhentuneet, itse leviämisisidea puolustanee silti paikkaansa. Vuoksen ja Kymijoen vesistöjen reittijärvet muodostavat näet jäätyneinä luontaisen luoteeseen ja pohjoiseen suuntautuvan kulkureitistön, ja länteen taas päästiin Suomenlahden rantajäitä pitkin. Silloin tuntemansa varsinaiskampakeramiikan asuinpaikat Luho merkitsi pyörylöin, jäkärlänkeramiikan kolmioin.

hykkeessä.⁶² Kampakuoppakeramiikan vaikutuksen vuoksi varsinaiskampakeramiikan syntyalueeksi sopii parhaiten Karjalan kannas.

Sen puolesta puhuvat myös varsinaiskampakeramiikan kulttuurin piäsiineet. Kun varsinaiskampakeramiikat käyttivät pikkuteriänsä karbonista piitä, jota ei itämerensuomalaisella alueella juuri esiinny, heidän on täytynyt hankkia piitä Äänisen Ilmajärven – Valdain vyöhykkeeltä. Sakari Pälsin mukaan heidän piiteknikkansa oli kuitenkin melko kömpelöä ja ilmeisesti siis ulkopuolista lainaa.⁶³ He eivät näytä siis asuneen itse piialueella, vaan tästä luoteeseen.

⁶² Meinander 1984, 30; Huurre 1995, 29.

⁶³ Pälsi 1915, 120–122.

Kuva 13. Ns. keskikuurnalaksset, maamme muinaisjalaksista yleisimmät (1999 25 kpl) ajoittuvat varsinais- ja myöhäiskampakeraamiseen aikaan, kalibroittujen C-ajoitusten mukaan summittain vuosiin 4000–3000 eKr. Ne kuulunevat siihen tekniseen varustukseen, joka mahdollisti varsinaiskampakeraamisen kulttuurin nopean leviämisen ja kauppayhteydet. Kolme neljä metriä pitkät jalakset olivat edullisia jäätä pitkin kuljettaessa; niiden alla kestivät ohuenpuoleisetkin jäät ja niillä voitiin myös ylittää railoja. Niiden vetämiseen lienee käytetty jo koiria. Alun perin reet olivat yksijalaksisia, mutta Timo Kuokkasen päätelmien mukaan myöhäiskampakeramiikan aikana olisi rakennettu myös kaksijalaksisia rekiä. Kuvassa Kuortaneen ja Kiuruveden jalakset Museoviraston kokoelmista. Kuvat tutkimuksesta Luho 1948. Jalaksia koskevat tiedot tutkimuksesta Kuokkanen 1999.

Tällaisista syistä eräät tutkijat, kuten Ville Luho ja Lembit Jaanits, pitävät varsinaiskampakeraamisen kulttuurin syntyalueena Karjalan kannasta ja Laatokan rannikkoa.⁶⁴ Kyseeseen tullevat erityisesti Vuoksenvarren tavattoman rikkaat asuinpaikat, joille varhaiskampakeramiikka juuri ja juuri levisi, mutta jotka ovat varsinaiskampakeraamisena ja myöhäiskampakeraamisenakin aikana tavattoman rikkaita. Ajatusta voi tukea silläkin, että Karjalan kannas sijaitsee varsinaiskampakeraamisen kulttuurialueen keskellä, joten se sopii tästäkin syystä kulttuurin levintäkeskukseksi. Tästä kaikesta voi päätellä, ettei varsinaiskampakeraamisen kulttuuri näytä olleen Suomen rannikon vanhalle asutukselle etnisesti vierasta eikä ilmeisesti aiheuttanut siinä suhteessa suurta murrosta. Mutta sisämaan saamelaisalueella se saattoi vaikuttaa ja luulenkin vaikuttaneen; tätä on myös Lembit Jaanits pitänyt mahdollisena.⁶⁵ Näin tulkittuna varsinaiskampakeraaminen kulttuuri tuntuisi sopivan varsin hyvin kantasuomalaiseen kielihistoriaan.

On syytä lisäksi huomauttaa, että kun kuoppakampakeramiikkaa levisi lähtöalueeltaan Volgalta myös Aunukseen ja Suomenkin puolelle, Laatokan Karjalaan ja lännessä aina Kymijoen asti (Vehkalahti,

⁶⁴ Luho 1952, 14–16; Luho 1965; Jaanits 1974.

⁶⁵ Jaanits 1974.

Metsäkylä), se ulottui myöhemmin saamelaiseksi todettavan alueen eteläreunoille. Sen vuoksi on hyvin mahdollista, että se toi saamelaisten varhaiskantasuomeen volgalaista vaikutusta; saamen ominaispiirteisiin kuuluu, kuten tunnettua, tietty yhtäläisyys mordvan kanssa.⁶⁶ Volgansuomalaista vaikutusta levitti asbestikeraamiselle alueelle ilmeisesti myös pronssikauden tekstiilikeraaminen vaikutus.

Hämeen saamelaisuudesta

Tämän kirjoittaja on pohtinut järviolueen varhaista asutus- ja etnohistoriaa monessa yhteydessä. Sen perusongelmiin kohdistuu useita kysymyksiä. Niistä ensimmäinen koskee alueen kivikautista ja varhaismetallikautista väestöä: mitä todisteita tai näkökohtia voidaan esittää sen etnoksesta tai etnoksista? Toinen kysymys kohdistuu rautakautisten kalmistojen tuloon nuoremman roomalaisajan jälkipuolella, 300-luvulla: mitä kulttuuri-historiallisia ja asutushistoriallisia prosesseja siihen sisältyy?

Keramiikan puuttumisen tai niukkuuden vuoksi järviolueen keski- ja länsiosien myöhäiskampakeraamista ja myöhäiskivikautista asutushistoriaa tunnetaan huonosti, kuten edellä jo esitin. Vasarakirveskulttuuri hävisi Kokemäenjokialueelta jättämättä ainakaan selviä jälkiä – on tosin ajateltavissa, että ns. välivyöhykkeen tekstiilinjälkinen keramiikka juontuisi nuorakeramiikasta, mutta Mika Lavento ei pidä tätä mahdollisuutta ainakaan toistaiseksi todistettuna. Myös pronssikautisen sarsankeramiikan etninen tausta on tuntematon eikä keramiikan määräkään todista suuresta väestöllisestä vaikutuksesta; sekään ei siis ratkaise alueen etnistä ongelmaa.

Tasaisemmin Kokemäenjokialueelle jakaantuvat ns. lapinrauniot, kiviröykkiöhaudat, joita rakennettiin järvien rantakallioille varhaispronssikautiseen tapaan. Niitä on tiedossa sen järviltä melko yleisesti, joskaan ei kovin runsaasti, ja lännessä niitä tunnetaan Kokemäeltä ja Honkilahdelta (Eurasta) asti. Lapinraunioihin liittyviä asutushistoriallisia päätelmiä hangaltaa kuitenkin ajoituksen vaikeus. Sillä vaikka Kokemäenjokialueen lapinrauniot noudattavat yksinkertaistuneessa muodossa rannikon pronssikautisia hautatraditioita, ja niitä on kaiketi rakennettu jo pronssikaudella kuten joitakin lapinraunioita Kymijoen ja Vuoksen vesistöjen pohjoisilla järvillä. Metallilöytöjen avulla niitä ei ole kuitenkaan voitu ajoittaa pronssikauteen, mutta kyllä rautakauteen, ilmeisesti roomalaisaikaan.⁶⁷

Viimeksi mainittu antaa mahdollisuuden siihen ajatukseen, että lapinrauniotraditio olisi levinnyt vasta roomalaisajalla tai levinnyt silloin uudestaan Kokemäenjokialueen järville Saimaan vesistöstä käsin; Kuopion seudulle rauniohautausta ilmaantui jo pronssikauden puolivälissä. Saamelaisasutusta saattoi houkutella länteen turkisten kysyntä vanhemmalla roomalaisajalla; turkiksiahan ilmeisesti vietiin Nakkilan Penttalan kautta ensimmäisellä ja toisella vuosisadalla. Ajatusta idemmän saamelaisväestön tulosta tukee jossakin määrin se seikka, että Vammalan asuinpaikoilta tunnetaan Saimaan vesistöalueen varhaisrautakautista keramiikkaa, luukonsaarenkeramiikkaa. Tätä on sen itäisen alkuperän vuoksi syytä otaksua saamelaiseksi, ja saamelaisia ovat ilmeisesti lapinrauniotkin, sillä nimitys osoittaa, että niiden rakentajat ovat olleet tai heitä on pidetty lappalaisina eli saamelaisina.

⁶⁶ Kuoppakampakeramiikkaa levisi tosin rannikon suomalaisaluellekin, mutta vain sen kaakkoisreunaan, joten kosketuspinta jäi paljon heikommaksi.

⁶⁷ Salo 2000, 53–57; Taavitsainen 2003. Taavitsaisen uusien tutkimusten mukaan rauniohautausta olisi levinnyt järviolueelle jo myöhäisellä kivikaudella.

Huomiota kannattaa ehkä kiinnittää myös siihen, että lapinrauniot puuttuvat Vammalan Liekoveden rannoilta, vaikka niitä tunnetaan ylempää Rautavedeltä. Seudun asuinpaikoilla, joilta tunnetaan mm. myöhäiskampakeramiasta pyheensillankeramiikkaa ja kiukaiskeramiikkaan verrattavaa välivyöhykkeen keramiikkaa, vainajat näyttää haudatun maakuoppiin (Liekolankadun asuinpaikka). Onkin mahdollista, että tämä on läntisen järviolueen yleisin myöhäiskivikauden ja varhaismetallikauden hautaustapa, vaikka siitä on todisteita toistaiseksi niukasti; hautaustapa näyttää olleen pääasiassa esineetön, mikä hangaltaa hautojen havaitsemista ja ajoittamista.⁶⁸ Tällaisista syistä meidän on sisämaan varhaista asutushistoriaa tutkittaessa turvaututtava muihin lähteisiin. Niistä tärkeimpiin kuuluvat saamelaisalkuiset paikannimet.

Nimistön todistus

Saamelaisina pitämiään paikannimiä ovat kielentutkijat todenneet Päijänteen ja Pohjanlahden välisellä alueella, Alku-Hämeessä useita kymmeniä. Niihin kuuluu etenkin vesien nimiä, mutta myös asutusnimiä. Mainitsen tässä vain vesien ja muiden luonnonkohteiden nimet *Iidesjärvi*, *Kontajärvi*, *Kukkianjärvi*, *Kukasjärvi*, *Kuoksenjärvi*, *Köngänkoski*, *Lummene*, *Lumperoinen*, *Nuorajärvi*, *Ouinpohja*, *Pieskanniemi*, *Poh-tiolampi*, *Posionlahti*, *Rauttunselkä*, *Sappee*, *Sarsa*, *Sorvanselkä*, *Sorvijärvi*, *Suinula*, *Suonojärvi*, *Tolvaslahti*, *Vaaljoki*, *Vuohtojärvi*, *Äänekoski*. Saamelaisperäinen saattaa olla myös *Köyliö* (alun perin joennimi?).⁶⁹ Saamelaisten talvikyliin viittaavia *siita-*, *siiti-* ja *siili-*alkuisia nimiä tunnetaan vanhasta Pohjois-Satakunnasta, nykyiseltä Pirkanmaalta Orivedeltä Mouhijärvelle ulottuvalta alueelta. Niitä ovat Oriveden *Siiti* ja *Siitama*, Tampereen *Siilinkari* ja Mouhijärven *Siilinjärvi*. Saamelaisten talvikylää osoittanee suomenkielisyystään huolimatta myös Längelmäen *Talviainen*, vrt. Inaririn *Talvadas*; epävarmoja ovat tässä suhteessa eräät *Lumi-*alkuiset nimet (Karkku, Mouhijärvi, Kokemäki), vaikka sellainen esiintyy Mouhijärvellä saamelaisasutukseen viittaavassa nimiympäristössä ja Hauholla lapinrauniossaaren nimenä. Saamenlähtöiset nimet nykyisen suomalaisväestön on täytynyt omaksua saamelaisilta, mikä osoittaa, että saamelaisasutus on kyseisillä seuduilla vanhempaa kuin suomalaisasutus.⁷⁰

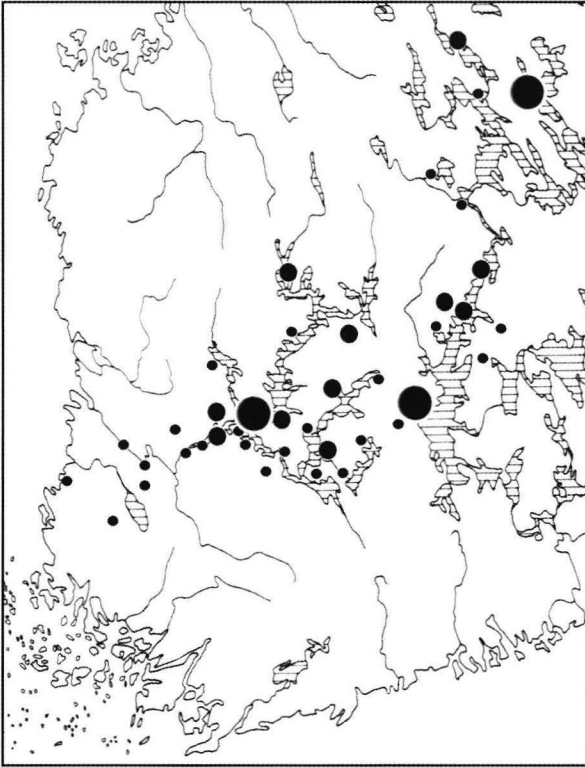
Lähellä on siis se ajatus, että saamelaiset ovat olleet kyseisen sisämaan alkuperäisiäkin asukkaita. Ajatusta tukee Kangasalan Sarsan asutushistoria. Muinaisen Sarsankosken rannoilta ja lähialueilta tunnetaan löytöjä melkeinpä koko kivikauden ja varhaisen metallikauden ajalta, nimittäin suomusjärvenkulttuurista vasarakirves- ja kiukaiskulttuuriin sekä sarsankeraamiseen ja luukonsaarenkeraamiseen aikaan asti.⁷¹

⁶⁸ Ajatusta tukee tietysti määrin se, että tällaisia hautoja tunnetaan morbynkeraamiselta rannikkovyöhykkeeltä (Vantaan Kilteri, Nousiaisten Koivumäki ja Honkilahden Kolmhaara; ks. Väkeväinen 1975; Edgren 1999). Maakuoppahaudoista lienevät peräisin myös eräät morbynkeraamisen alueen rautaiset silmukalliset onkirveet. Useat ovat yksittäislöytöjä, joihin ei tiedetä liittyneen maanpäällisiä rakenteita, ja toisaalta on huomattava, että rautakirveiden säilyminen runsaan kahden vuosituhannen ajan edellyttää hyviä säilymisoloja, ehkä siis kirveitä suojannutta maapeitettä. Kyseisistä kirveistä (tyyppi I:1) Salo 1968, 159–161.

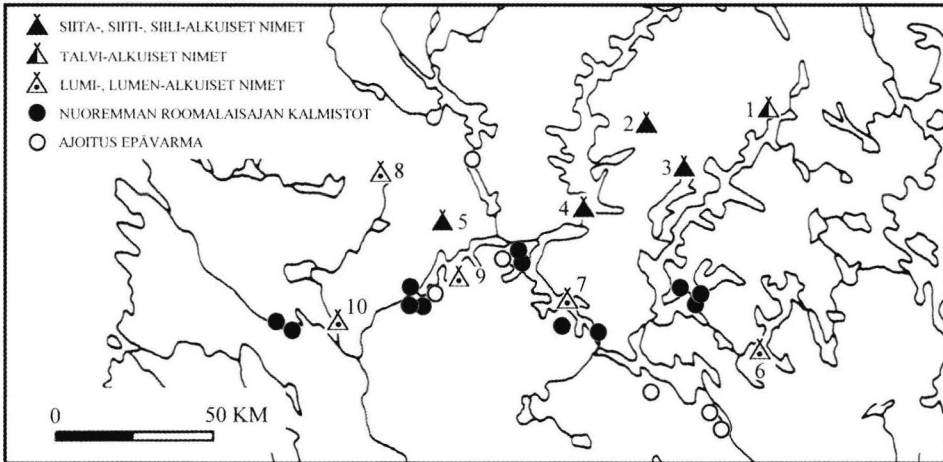
⁶⁹ Tutkimukseen Salo 2000 poimituissa kielentutkijoiden eri aikoina saamelaisiksi tulkitsemisissä nimissä on joitakin, joita ei voi enää nykyisin pitää saamelaisina, mm. Tampereen *Hervanta*. Arvelin itsekin nimiin sisältyvän epävarmoja, mutta ilmeistä on joka tapauksessa, että enimmäkseen kyseisistä nimistä ovat saamelaisia ja että nimillä on kiistämätön lähdearvo sisämaan asutushistorian todisteina.

⁷⁰ Salo 2000, 27–44.

⁷¹ Miettinen 1993.

Kuva 14. Kartta kielentutkijoiden saamelaisiksi osoittamien tai otaksujen nimien levinnästä Päijänteen ja Pohjanlahden väliseltä alueelta; kartan merkkeihin sisältyy myös joitakin sellaisia epäsaamelaisia nimiä, joita olen otaksunut kielentutkijoiden perustelujen mukaan saamelaisiksi. Kartta ei perustu järjestelmälliseen keräykseen, ja sen merkkeihin sisältyy joitakin ei-saamelaisiksikin osoittautuneita – nimet on poimittu eriaikaisista tutkimuksista. Tästä huolimatta varmoina pidettävien saamelaisnimien määrä on niin suuri, ettei kartan todistusvoimaa voitane kieltää. Nimet osoittavat, että historiallisessa Satakunnassa ja Hämeessä eli ennen nykyistä asutusta saamelaisia, joilta suomalaiset omaksuivat kyseiset nimet. Pienin merkki osoittaa yhtä, suurempi kahta ja suurin vähintään kolmea saamelaisena pidettyä nimeä. Salo 2000.

Kuva 15. Kartta historiallisen Satakunnan alueen saamelaisten talvikylä osoittavista *siita*-, *siiti*- ja *siili*-nimistä. Saamelaisten talvikylää osoittanee suomenkielisyydestään huolimatta myös Längelmäen *Talviainen* (vrt. Utsjoen *Talvadas*), mutta *Lumi*-alkuiset nimet ovat tietysti epävarmoja. Karttaan on merkitty myös nuoremman roomalaisajan kalmistot, joista eräät sijaitsevat melko lähellä saamelaiskyläiä. On jokseenkin varmaa, että Kokemäenjokivarteen 300-luvulla rannikolta muuttaneet suomalaiset kohtasivat uusilla asuinsijoillaan saamelaisia: millä muulla tavalla he olisivat voineet lainata saamelaisnimet omaan kielenkäyttönsä? Salo 2000.

Vaikkei kyseessä ehkä olekaan kiinteä, vaan koko kivikauden ja varhaisen metallikauden jatkunut pyyntiasutus, on syytä toistaa, että kosken nimi *Sarsa* on saamesta lainattu. Se osoittanee, että kivikauden varhaisvaiheista lähtien koskessa kalastanut asutus kehittyi saamenkieliseksi.

Saamelaiset sanalainat

Kosketuksista saamelaisiin todistavat saamelaisten nimien ohella saamesta omaksutut suppea-alaiset lainasanat. Niitä tunnetaan Pohjois-Satakunnasta ja Hämeestä ainakin seuraavat: *iltti* 'kengän kauto, päällinen'(Kangasala), *julku* 'riuku' (Längelmäki), *palas* 'polku' (Honkajoki, Parkano), *puoto* 'myllypato' (Längelmäki, Kuhmalahdi, Eräjärvi, Sahalahti, Orivesi), *rannio* 'otuksen polku' (Tampereen seutu), *kaitua* 'kai-kota' (Pohjois-Satakunta), *kola* 'suksen pohjaura' (Kyrön murteet), *vuolanne* 'alava maa' (Jämsänkoski), *pesoo* 'pesäpaikka' (Lammi). Tällaiset sanat ovat Terho Itkosen mukaan pystysuora alueellista perintöä, suomalaistuvien lappalaisten suomen kieleen välittämiä.⁷²

Asutustarinoiden näkökulma

Lappalaisista kertovat myös eräät Kokemäenjokialueen asutustarinat, tarinat, joissa käsitellään jonkin pitäjän tai kylän syntyvaiheita. Niitä ei ole tähän mennessä pidetty luotettavina, koska niiden todistus on keskenään ristiriitaista – kylähän ovat usein eriaikaisia ja niiden syntyhistoria erilainen – ja koska niihin sisältyy anekdoottisia laina-aineksia. Mutta jos jätetään myöhäiset kylät huomiotta ja pitäydytään niihin tarinoihin, jotka kertovat Kokemäenjokivarren ja sen keskeisten järvien vanhimmasta asutuksesta, todetaan ensinnäkin, että tarinat kohdistuvat rautakaudella asuttuihin ja siis todella vanhoihin pitäjiin. Mutta lisäksi ne kohdistuvat erityisesti niihin pitäjiin tai kyliin, joissa vanhimmat kalmistot sijaitsevat ja jotka siis voidaan todeta arkeologisestikin kaikkein vanhimmiksi. Kun tarinoiden vanhimmat kylät ja arkeologian vanhimmat kalmistot vastaavat toisiaan hämmästyttävän hyvin, voidaan päätellä, että asutustarinoiden ydintieto näiltä osin on todennäköisesti luotettavaa.

Ydintietojen mukaan seudun vanhimmiksi asukkaiksi mainitaan usein lappalaiset. Näin on kerrottu Vesilahdessa ja Lempäälässä, ja lappalaisista on mainittu myös Karkussa, Aitolahdella ja Teiskossa, hämärästi Laviassakin. Parkanossa lappalaisia olisi asunut eräissä kylissä vielä myöhään. Lempäälän ja Vesilahden tarinat kertovat lappalaisten asuneen saarissa ja niemissä sekä kalastelleen ja ”kaskia hakkaelleen”. Saarissa ja niemissä asuminen vastaa rantakallioille rakennettujen lapinraunioiden sijaintia, sillä sijainnissa kuvastuu pyyntivesiin kohdistunut intressi. Kaskeaminen taas vastaa sitä viljelyhistorian todistamaa seikkaa, että viljely, aluksi nimenomaan kaskeaminen, alkoi Hämeen eteläisillä järvillä jo kivi- ja pronssikauden vaihteessa ja jatkui viimeisellä esikristillisellä vuosituhanella, toisin sanoen paljon ennen rautakautisten kalmistojen ilmaantumista.

Eräissä tarinoissa kerrotaan myös lappalaisten vetäytymisestä. Lappalaiset olisivat lähteneet Pyhäjärven ja Näsijärven rannoilta ja Kankaanpäästä pohjoiseen. Kankaanpään Vihtilänjärven lappalaisten mainitaan vetäytyneen pohjoiseen, kun Karkun Vihtiälän

⁷² Salo 2000, 63–64.

kylän talot heitä ”yhtäpainoo verottivat”; Vihtiälän talot siis omistivat Kankaanpäässä asuneita lappalaisia. Lappalaisten omistamisesta kertoo myös Vanajan Kantolan taloa koskeva asiakirja vuodelta 1390. Tarinoiden kuvaama lappalaisten vetäytyminen pohjoiseen vastaa historiastakin tunnettua saamelaisten vetäytymistä. Siitä todistaa myös saamelaisten kansallisuusnimi *sabme*; sen on täytynyt kulkea Hämeestä pohjoiseen siirtyneiden lappalaisten mukana. Sen omaksuivat myös pohjoisessa aikaisemmin asuneet lappalaiset; ilmeisesti etelästä vaeltaneet olivat kulttuuriltaan näihin nähden monessa suhteessa esikuvallisia.⁷³

Kalmistojen synty

Asutustarinoissa kerrotaan myös uudisasukkaista tai taloista, joista nykyinen asutus alkoi. Vanhimma asutuksesta kertovien tarinoiden ja vanhimpien kalmistojen samanaikaisuus oikeuttaisi jo sinänsä päättelemään, että Kokemäenjokivarren rautakautiset kalmistot kuuluvat uudisasukaille. Tätä ilmaisee myös itse muinaisjäännöstyppi, struktuuriton maan- ja kivensekainen kumpu, johon vainajan pukuun ja varusteisiin kuuluneet esineetkin heiteltiin ja peiteltiin. Rakenteeltaan samantapaisia kumpuja tunnetaan rannikkovyöhykkeeltä jo pronssikauden lopulta ja esiroomalaiselta ajalta, joskaan esiroomalaisen ajan hautaraunioissa ei ole juuri esineitä; esineiden hautaan paneminen on vanhemman roomalaisajan Suomeen tuoma uutuus. Kun hautakumpujen karkea naarmukeramiikkakin liittyy rannikon keraamiseen perinteeseen, on kaikki syy päätellä, että vanhimmat hautakummut ovat rannikolta lähteneiden uudisasukkaiden rakentamia.⁷⁴

Mielenkiintoisen piirteen muodostaa rautakautisten kumpujen jokseenkin säännöllisesti sisältämä jäteaines. Sitä on lähes jokaisessa kummussa, sekä vainajan varusteisiin kuuluneiden esineiden ohella että ilmankin; viimeksi mainitussa tapauksessa kumpuja voidaan pitää jäteraunioina. Kummuissa yleistä jäteainesta ovat saviastianpalat, palanut savi, joka toisinaan voidaan todeta seinän savitiivisteeksi, savikiekonkappaleet, joko pystyjen kangaspuiden loimenpainot tai palkeiden suojuskiekot, kevyt kuona, raskas rautakuona, joskus myös metallinkappaleet, jotka eivät näytä liittyvän hautauksiin, sekä palamattomat eläimenluut, tavallisesti kotieläinten. Kun maan- ja kivensekaiset kummut ovat ”struktuurittomia”, ts. vailla säännöllisiä rakenteita ja muutoinkin huolimattomasti koottuja ja kun niitä ei ole sijoitettu erityisiin kalmistoihin, vaan laidunalueille, on lähellä ajatus, etteivät ne olekaan hautoja, vainajan sijoituspaikkoja, vaan jätekasoja; ajatuksen on ensimmäisenä esittänyt Jussi-Pekka Taavitsainen.⁷⁵ Ne ovat ilmeisesti sanan alkuperäismerkityksessä *hunninkoja*; perustelen asiaa kohdakkoin ilmestyvässä tutkimuksessani.⁷⁶ Puuttumatta tässä yhteydessä tulkinnan perusteluihin korostan, että Kokemäenjokialueen hunningot jatkavat rannikolla jo pronssikaudella todettavaa perinnettä ja todistavat siten asutuksen läntisestä alkuperästä.

Niitä ei näet voi johtaa lapinrauniotraditiosta. Lapinraunioihin ei sisälly jäteainesta ja lapinrauniot eroavat rautakauden hunningoista muutoinkin. Ne on rakennettu vedenviereisille kallioille, ne on koottu lähes pelkästään kivistä ja ne sijaitsevat tavallisesti yksittäin tai pieninä ryhminä, nykyisinkin usein metsäluonnossa. Rautakauden hauta-

⁷³ Salo 2000, 44–51.

⁷⁴ Salo 2000, 64–68.

⁷⁵ Taavitsainen 1991.

⁷⁶ Kyseessä on *Sastamalan esihistoria*, joka ilmestyy vuonna 2003.

kummut rakennettiin puolestaan viljelykelpoisten maiden ja niittyalueiden viereisille moreeneille, silloisten asuntojen liepeille, ja vanhojen kylien ytimissä ne sijaitsevat vieläkin. Vanhimpien hautakumpujen rakentajat perustivat siis taloja, joiden asutus jatkui raivioittensa ja niittyjensä varassa rautakaudesta historialliseen aikaan. Siten selittyi rautakauden hautakumpujen ja vanhojen kylien samanpaikkaisuus ja asutustarinoiden säilyminen yli puolentoista vuosituhannen ajan. Asutuksen juurevasta pysyvyydestä kertoo kalmistojen kasvaminen monikumpuisiksi, jopa monikymmenkumpuisiksi. Tällaiset seikat vaativat päättelemään, että kalmistojen myötä sisämaahan siirtyi uusi yhteiskuntaelementti, talonpoikaistalo; Kokemäenjoen suuhun se oli juurtunut viimeistään jo pronssikauden puolimaissa.

Vanhimmat hunningot ajoittuvat nuoremman roomalaisajan jälkipuolelle, 300-luvulle. Tämänäikaisia kumpuja tunnetaan Kokemäeltä, Tyrväältä / Vammalasta, Nokialta, Vesilahdesta, Lempäälästä, Sääksmäestä, Pälkäneeltä ja Hämeenlinnasta. Niiden osoittamat uudistalot sijaitsivat enimmäkseen penikulmien päässä toisistaan, joskin saattoivat paikoin muodostaa tihentymiäkin. Asutus jatkui vanhimpien kumpujen osoittamissa kalmistoissa rautakauden myöhemmillekin periodeille, Tyrvään Kaukolassa jopa 1000-luvun jälkipuolelle. Kansainvaellusajalla (400–550/600), merovinkiajalla (550/600–800) ja viikinkiajalla (800–1050) perustettiin uusia kumpuryhmiä aikaisempien välialueille, mutta tällöinkin vain Kokemäenjoen keskeisreittien varteen.⁷⁷

Kaikki rautakautiset talot tai kylät sijaitsivat näet Kokemäen ja sen keskeisten järvien rannoilla. Kun näiden asutus voidaan keskiajalla todeta suomalaiseksi, tarkemmin sanoen hämäläiseksi, on siis varmaa, että hämäläismurteet jatkavat rannikolta muutaneiden uudisasukkaiden kieltä. Niiden lähtötasoon oli kohdistunut sama kantagermaaninen vaikutus kuin muunkin rannikon kieleen, mutta siihen ei enää vaikuttanut roomalaisajan kantaskandinaavinen siirtolaisuus, sillä se rajoittui Varsinais-Suomeen. Siten hämäläismurteet säilyttivät ilmeisesti uskollisemmin rannikon pronssikautisen ja varhaisrautakautisen kielen piirteitä kuin lounaismurteet.

Muutto rannikolta sisämaahan oli asutushistoriallisesti sikäläkin tärkeä, että se pelasti Satakunnan vanhan rannikkoväestön. Satakunnan rannikolla ei näet rakennettu hauta-ruunioita, ainakaan sanottavasti, enää viidennen tai kuudennen vuosisadan jälkeen. Kun rannikolta ei tunneta muitakaan löytöjä, tämän täytyy merkitä vanhan rannikkoasutuksen päättymistä. Kehitys ei ollut aivan yllättävä, sillä asutus oli ainakin Kokemäenjoen suussa alkanut taantua jo 100-luvun jälkeen. Mutta sisämaassa uusi asutus jatkui.

Löydöistä ei suoranaisesti ilmene, minkä vuoksi Satakunnan rannikon asukkaita alkoi vuoden 300 tienoilla muuttaa sisämaahan. Eräänä syynä oli kenties ulkoinen vaara. Sen lähtökohtia olisi etsittävä kaikei Keski-Ruotsista, jonka svionit eli svealaiset olivat kuuluisia laivoistaan jo ensimmäisellä vuosisadalla, kuten roomalainen historioitsija Tacitus kertoo. Mahdollista on myös, että Kokemäenjoen suulahden rannat kävivät asutukseen vähemmän soveliaiksi. Mutta vuoden 300 tienoilla rannikkoasutusta alkoivat houkutella myös sisämaan turkikset. Niille aukeni uusi vientiväylä Porvoonjoen suusta Virumaalle, sieltä Novgorodin tienoille sekä edelleen Dneprin keski- ja alajuoksulle, goottilaisvaltion. Tällaisista yhteyksistä todistavat Kokemäenjokialueen virumaalaiset soljet, mm. emalikoristeiset hevosenkenkäsoljet. Viimeksi mainittujen koristelussa kuvastuvat näet antiikin mosaiikkilattioiden kuviot ja niiden muodossa jo paljon aikaisemmin hävinneiden skyyttalaisten vaikutus; skyyttalaisesineitä ilmeisesti ryöstettiin tarumaisen rikkaista hautakummuista, kurgaaneista. Aroalueen vaikutus

⁷⁷ Salo 2000, 64–68.

näkyä muissakin esineissä, mm. nuoremman roomalaisajan ja kansainvaellusajan kolmiolehtisissä väkäkehäissä. Tämä kaupallinen korkeasuhdanne kesti vain vuoteen 375, jolloin goottilaisvaltio tuhoutui hunnien hyökkäykseen. Mutta tuo ehkä niukan vuosisadan aika ehti jättää jälkensä Suomen asutushistoriaan: suomalaisasutus levisi Kokemäenjoen vesiä pitkin saamelaisalueelle. Alkoi lapinvaltaus, joka pohjoisempana jatkui puolitoistatuhatta vuotta.⁷⁸

Suomalaistuva Häme

Asutustarinoiden mukaan uusi suomalaisasutus ja vanha saamelaisasutus joutuivat jo alkuvaiheissa riitoihin keskenään; riidat koskivat silloin kuten myöhemminkin asuin- aluetta, sen luonnonvarojen nautintaa. Varhaisvaiheissa ne rajoittuivat uudistalojen ympäristöihin ja siten lähinnä Kokemäenjoen ja sen keskeisjärvien rantoihin, myöhemmin ne kaiketi koskivat muitakin alueita, mm. Päijänteen Hämeen suomalaisia asutuspesäkkeitä. Suomalaisasutuksen pohjoisreuna kulki myöhäisellä rautakaudella Kokemäen – Ikaalisten – Kangasalan – Jämsän – Mikkelin – Sortavalan vyöhykkeessä, mutta uudistaloja ja -kylä erottivat toisistaan erämaat melkein kaikkialla. Kilpailu tämän alueen asumisoikeudesta jatkui ilmeisesti koko rautakauden ja kohdistui myös välialueisiin, mikäli niille perustettiin uudistaloja. Kulttuurivarustukseltaan kehittyneempinä suomalaiset voittivat tässä kilpailussa. Asutustarinoiden mukaan saamelaiset useimmiten väistyivät, ja tällöin kohti pohjoista, ja heidän väistymistään osoittaa myös vesistönvarren suomalaistuminen.

Saamelaisia jäi kuitenkin vesistön varteenkin, niille alueille, joille ei perustettu uudistaloja. Vanajan Ruskeenkärjen lapinraunio osoittaa, että saamelaisia asui Hämeenlinnan seudulla ainakin viikinkiajalle asti. Heitä asui varmasti muuallakin, mm. vesistön keskeisväylän pohjoisina naapureina, alueella, jonne suomalaista uudisasutusta alkoi syntyä vasta 1100- ja 1200-luvulla. Täten ymmärrämme, että vanhan Ylä-Satakunnan alueella, alueella Längelmäeltä ja Orivedeltä Mouhijärvelle saamelainen pyyntiasutus säilyi pitkään, kuten saamelaisten talvikylänimet osoittavat. Suomalaisen ja saamelaisen naapuruus jatkui Satakunnassa ja Hämeessä uuden ajankin puolelle. Ehkä vuosituhannen tai kauemmankin jatkuneissa kontakteissa suomalaiset omaksuivat joukon saamelaisia nimiä ja lainasanoja.

Mutta naapuruus vaikutti toisinkin päin: paikoilleen jääneet saamelaiset alkoivat suomalaistua. Se ilmenee eräistä pikkusaarten kalmistoista, sellaisten saarten, jotka eivät pienuudessaan sopineet maata viljelevien ja karjaa hoitavien suomalaistalojen asuinpaikoiksi. Tällainen sijainti liittyy ne lapinraunioihin, mutta hautaustavat ja hauta-antimet suomalaiskalmistoihin. Suomalaistuneita saamelaiskalmistoja tunnetaan Vammalan Hiukkasaaresta, Tampereen Kartanonsaaresta ja Pitkäsaaresta, Kangasalan Tiihalasta ja kenties Lahden Myllysaaresta, suomalaistuvan sisämaan reunoilta. Kenties saamelaiset kykenivät torjumaan suomalaisasutuksen paineen suomalaistamalla itse. Hiukkasaaresta tällainen kehitys näyttäisi alkaneen jo ehkä 100-luvulla tai hiukan myöhemmin, Tampereella ja Kangasalla kansainvaellusajalla (400–550/600). Toisaalta Vanajan Ruskeenkärjen hauta, rakenteeltaan ja sijainniltaan tyypillinen lapinraunio, osoittaa, että lapinrauniotraditiokin saattoi paikoin säilyä ensimmäisen vuosituhannen lopulle asti. Raunioon haudatut mies ja nainen eroavat rotupiirteiltään hämäläisistä,

⁷⁸ Salo 2000, 68–82.

mutta heidän esineistönsä ei juuri eroa suomalaisten polttokenttäkalmistojen löydöistä. Tämä koskee miehenhaudan aseita ja viikatetta, mutta myös – ja mikä on tärkeämpää – naisenhaudan koruja; ne osoittavat samaa länsisuomalaista muotia kuin polttokenttäkalmistojenkin korut⁷⁹

Identiteetin muutos

Mutta itse suomalaisasutuksessakin tapahtui identiteetin muutos. Kun rannikon asukkaat alkoivat vuoden 300 tienoilla muuttaa keskeistä Kokemäenjokialuetta suomalaiseksi, he eivät silti levittäneet nimeä *Suomi* uusille asuinsijoilleen. Tämä johtui ensinnäkin siitä, että *Häme* oli ilmeisesti jo pronssikauden alkupuolella kiteytyneet saamelaista sisämaata tarkoittavaksi nimeksi ja kuului siis vuoden 300 tienoilla maamme vakiintuneeseen maantieteeseen. Vaikka *Häme* alkoi siis sananmukaisesti suomettua, se ei muuttunut, se ei voinut muuttua *Suomeksi*. Se ei voinut muuttua *Suomeksi*, koska *Suomi* oli vakiintunut rannikkoasutuksen nimeksi jo paljon varhemmin. Kun *Häme* ei siis muuttunut *Suomeksi*, suomet alkoivat uusilla asuinsijoillaan muuttua *hämeiksi*, *hämäläisiksi*. Löydöistä ei tietystikään ilmene, milloin näin alkoi tapahtua, mutta tuskin erehdytään, jos otaksutaan uuden identiteetin kiteytyneen melko pian, ehkä kahden kolmen ensimmäisen uudisasukaspolven aikana.

Identiteetin syntyä edistää usein kosketus ”toisiin”, niihin jotka asuvat eri alueella ja / tai joiden kulttuuripiirteet, mm. kieli, ovat enemmän tai vähemmän erilaiset. On mahdollista, että näihin toisiin alkoivat Satakunnan rannikon näkökulmasta kuulua varsinaiset *suomet* ehkä jo roomalaisajalla, jolloin heidän kielensä alkoi kaikiesti voimakkaammin muuttua pronssikauden kielestä eroavaan suuntaan. Se johtui suureksi osaksi kantaskandinaavisesta kolonisaatiosta, joka kuitenkin suomalaistui muutamassa vuosisadassa, mikäli päätelmiä voi tehdä ruotsalaistyyppisten hautamuotojen häviämisestä. Skandinaavisen vaikutuksen ohella lounaisrannikon kieltä eriyttivät sisämaan kielestä myös virolaiskosketukset. Hämäläisten ja suomalaisten murre- ja muut erot ilmenivät tietysti keskinäisissä kosketuksissa, joita syntyi jo 300-luvulla. Historiallisen Satakunnan turkikset ja muut erämaantuotteet vietiin näet todennäköisesti Männäistenjoen satamaan Muinais-Kalannissa, kun taas Vanajan-Häme markkinoi turkiksensa ensin Porvoonjoen ja Uskelanjoen ja rautakauden jälkipuolella Aurajoen sekä Halikonjoen kautta.

Mutta kun suomet hämäläistyivät Kokemäenjokialueella, he joutuivat ymmärtääkseni nimiongelman. Alkuperäisiä hämäläisiä, ’tummia’, olivat olleet saamelaiset, ja heihin, omistuksensa kohteisiin, uudet hämäläiset eivät tietenkään halunneet samastua. Tästä syntyi ilmeisesti tarve nimittää näitä uudella nimellä, nimellä *lappalainen*. Sen alkuperää on pohdittu moneen kertaan ja useat tutkijat ovat yhtyneet siihen käsitykseen, että sana on suomen kielessä ruotsalaisperäinen, lähtökohtanaan muinaisruotsin *lapp* ’pieni pala kangasta tai nahkaa’. Tätä selitystä Erkki Itkonen tuki sillä havainnolla, että *lapp* voisi vastata Länsipohjasta muistiin merkittyä saamelaisryhmän omakielistä nimitystä *vuowjos*, johon sisältyy saamen sana *vuow’je* ’kiila’; tämä olisi otaksuman mukaan saanut merkityksen ’kiilanmuotoinen kangastilkku’.⁸⁰

Selitys on älykkäästi perusteltu, mutta ei silti välttämättä oikea. Tuntuu näet käsittämättömältä, että suomalaiset, jotka olivat asuneet saamelaisten naapureina jo vuositu-

⁷⁹ Salo 2000, 53–63.

⁸⁰ Erkki Itkonen 1966, 85–131.

hansia, olisivat omaksuneet näitä tarkoittavan myöhäisen nimityksen ruotsin kielestä. Miten se olisi voinut yleistyä ruotsin kielestä Suomen saamelaisia tarkoittavaksi, kun nimitys *lappalainen* esiintyy jo 300-luvun asutustilannetta kuvaavissa asutustarinoissa? Ja miten *lappi*-nimet olisivat yleistyneet täällä niin, että niitä tunnetaan runsaasti koko Suomesta, jos sana olisi lainattu muinaisruotsista vaikkapa viikinkiajalla. Entä *lapinraunio*, nimitys, jolla Kokemäenjokialueen hämäläiset tarkoittivat heidän tuloaan vanhempia pronssikaudentyypisiä hautaraunioita?

Tällaiset kysymykset käyvät tarpeettomiksi, jos lähdetään siitä T. I. Itkosen ajatukselta, että *lapin* lähtökohtana olisi *lape* 'syрjäseutu'. *Lappi* olisi johdettu *-i*-johtimella sen vahvasta vartalosta *lappe-*. Samoin kuin *suomi lappikin* olisi merkinnyt aluksi 'ihmistä', nimenomaan 'syрjäläistä'; ihmistä merkitsevänä *lappi* esiintyy mm. nimityksessä *lapinraunio*. Mutta kun *lappi* kehittyi aluenimeksi *Lappi*, tästä johdettiin 'Lapin ihmistä' merkitsevä *lappalainen*, todennäköisinä esikuvina *Suomi* ja siitä johdettu *suomalainen* tai *Häme* ja *hämäläinen*. Semantiikka sopii mainiosti: suomalaisten saavuttua saamelaiset joutuivat vetäytymään syрjäseuduille, ja syрjäseuduilla he asuivat, niin kauan kuin asuivat Etelä- ja Keski-Suomessa. Nimitys oli kuitenkin pejoratiivinen, eivätkä saamelaiset sitä hyväksyneet eivätkä hyväksy vielääkään. Tietynlaisen rinnakaistapauksen näyttäisi muodostavan germaanisten kielten mark 'metsä, raja-alue'.⁸¹ Se annettiin ruotsinkieliseksi nimeksi myös Suomen monille lappalaisalueille, esimerkkinä vaikkapa *Kemi lappmark*, suomeksi siis, kuvaavaa kyllä, *Kemin lappi*.⁸²

Vasarakirveskulttuuri ja varsinaiskampakeramiikka

Kysymys varsinaiskampakeramiikan ja vasarakirveskulttuurin keskinäisistä suhteista on sekä arkeologian että kielihistorian näkökulmasta erinomaisten kiintoisa, ja sitä onkin etnohistoriallisissa pohdinnoissa sivuttu jatkuvasti. Painavissa puheenvuoroissaan sitä on käsitelty mm. Christian Carpelan.⁸³

Hän otaksuu, että vasarakirveskulttuurin ja myöhäiskampakeraamisen kulttuurin sulautuminen olisi alkanut jo huomattavasti ennen vasarakirveskulttuurin päättymistä.⁸⁴ Tämän käsityksen eräänä perusteena on se, että vasarakirveskulttuurin aikana rannikon myöhäiskampakeraamiset asuinpaikat vähenivät melkein päromahdusmaisesti; Carpelan on mm. todennut, että pyheensillankeramiikkaa lakattiin vasarakirveskulttuurin aikana valmistamasta. Aivan kokonaan myöhäiskampakeraaminen asutus ei kuitenkaan hävinnyt, mutta muutosta selittääkseen Carpelan ja eräät muutkin tutkijat ajattelevat, että kyseessä olisi kulttuurin muutos, etten sanoisi vaihto: osa kampakeraamikoista olisi omaksunut vasarakirveskulttuurin ominaispiirteet siinä määrin, etteivät olisi enää kampakeraamikoiksi tunnistettavissa. Olisikin sinänsä ajateltavissa, että kampakeraamikat olisivat hankkineet vasarakirveitä vaihtamalla / ostamalla vasarakirvessepiltä kuten vasarakirvesmiehetkin nähtävästi tekivät.

Mutta kun kulttuuri on kokonaisuus, kuten Carpelan artikkelissaan syystä korostaa, on ilmeistä, että saman kokonaisuuden pitäisi kuvastua arkeologisissakin jäämistöissä. Jos myöhäiskampakeraamikko hankki vasarakirveen ja nuorapikarin, hänen ei olisi sen vuoksi tarvinnut luopua muista myöhäiskampakeraamisen kulttuurin piirteistä. Hänen

⁸¹ Hellquist I 1922 / 1980, *mark*.

⁸² Salo 2000, 82–84.

⁸³ Carpelan 1999, 261–266.

⁸⁴ Carpelan 1999, 261–666.

ei olisi tarvinnut luopua kvartsista tai kvartsikeratofyyristä isketyistä pikkuteristä, ei liuskenuolenkärjistä tai kynsitaltoista, ei puun muokkaukseen hyvin sopivista poikki-teräisistä kirveistä tai taltoista, ei hienorakeisen diabaasin käyttämisestä kirveiden ja talttojen raaka-aineena, ja hän olisi voinut vasarakirveistä huolimatta entiseen tapaan heittää liha-ateriastaan pienen osan tuleen, kenties uhriksi. Jos siis myöhäiskampakeraaminen kulttuuri olisi alkanut omaksua yleisesti vasarakirveskulttuurin piirteitä, sen pitäisi kuvastua asuinpaikkojen löydöissä ja rakenteissa, kampakeraamisten ja vasarakirveskulttuurin piirteiden rinnakkaisina esiintymisinä ja lopuksi ehkä niiden yhteen sulautumina.

Vasarakirvesalueen silloisilla myöhäiskampakeraamisilla asuinpaikoilla on kuitenkin hyvin vähän todisteita vasarakirveskulttuurin vaikutuksesta, harvinaisena poikkeuksena eräät Mynämäen Pyheensillan saviastiat, joissa näkyy nuorakeramiikasta omaksuttuja piirteitä, sekä Vantaan Sandlidenin asuinpaikka, jolta tunnetaan samasta kerroksesta myöhäiskampakeramiikkaa, nuorakeramiikkaa ja lehmänhampaan jäännöksiä.⁸⁵ Vastaavasti ei nuorakeramisilla asuinpaikoilla tai haudoissa ole juuri kampakeraamisen kulttuurin esineistöä, joitakin yksittäisiä talttoja lukuun ottamatta.⁸⁶ Tällaisista syistä olen päättellyt, että myöhäiskampakeraamiset ja nuorakeramiset elivät samallakin alueella ”selin”, omaksumatta toisiltaan juuri kulttuurisia piirteitä. Virossa asia oli ehkä hiukan toisin; siellä vasarakirveskulttuurin vaikutus kuvastuu selvänä mm. Tamulan myöhäiskampakeraamisella asuinpaikalla.⁸⁷

Kun kulttuuri muuttuu, se ei muutu voimakkaastakaan vaikutuksesta totaalisesti, vaan vanhan kulttuurin elementtejä säilyy uudennosten rinnalla. Jos sen sijaan kahden arkeologisen kulttuurin kohdatessa toisen kulttuurin tyypisarjat katkeavat, sen tekniikka häviää ja asutus taantuu, silloin on ymmärtääkseni kyse koko kulttuuriyhteisöön kohdistuneesta iskusta. Ja juuri sellainen isku näyttää kohdanneen myöhäiskampakeraamista kulttuuria vasarakirveskulttuurin saavuttua Suomeen. Asia on hyvin ymmärrettävä: vaikka vasarakirvesheimot ilmeisesti hoitivat karjaa ja hyödynsivät toisenlaisia ympäristöjä kuin myöhäiskampakeraamiset, he harjoittivat myös pyyntiä ja kilpailivat osaksi samoista luonnonvaroista kuin kampakeraamiset. Se oli kampakeraamikoille ilmeisesti kohtalokasta: rannikon kampakeraaminen väestö väheni lähes sukupuuton partailla. Silloin ehkä muodostui se geneetikkojen edellyttämä väestöllinen pullonkaula, johon suomalaisten genetiikka viittaa; sitä on vaikea sijoittaa asutushistoriamme muuhun ajankohtaan.

Toisin oli laita vasarakirveskulttuurin ulkopuolisilla kampakeraamisilla alueilla: siellä kampakeraamiset omaksuivat eläinpääkirveisiinsä, ilmeisesti pyhimpiin esineisiinsä, toisinaan vasarakirveiden yleishahmon. Vasarakirveskulttuurin ulkopuolella ei kampakeraamikkoihin kohdistunut vieraan kulttuurin uhkaa, joten siellä vieraaseen kulttuuriin voitiin suhtautua avoimemmin.⁸⁸

Mutta tilanne muuttui myös rannikolla, kun varsinainen vasarakirveskulttuuri oli päättynyt tai päättymässä: rannikolle, mutta myös alkuperäisen vasarakirvesalueen

⁸⁵ Salo 1997a, 50.

⁸⁶ Tästä aiheesta ei ole tehty kokonaistutkimusta, mutta Torsten Edgrenin tutkimus 1970 antaa perusteita edellä esitetyille tulkinneille; käsittelen asiaa hiukan seikkaperäisemmin tutkimuksessa Salo 2004 (käsikirjoitus). Lisättäköön, että eräissä vasarakirveshaudoissa näyttää esiintyvän punavärjäytymää, jota on ajateltu kampakeraamisen punamultahautauksen vaikutukseksi nuorakeramisissa haudoissa. Ei liene kuitenkaan selvitetty, voiko kyseessä ruosteptoisien maan aiheuttama värjäytyminen, ja lisäksi on muistettava, että varsinaiskampakeraamiset punamultahaudat ovat suureksi osaksi vasarakirveskulttuuria vanhempia ja että punamultahaudat ovat myöhäiskampakeraamisena aikana harvinaisia.

⁸⁷ Indreko 1945; Jaanits 1957.

ulkopuolelle sisämaahan, mm. Karjalaan, saapui uusia maahanmuuttajia, ”virolaistuneita” vasarakirveskansan jälkeläisiä, kenties *suomiksi* itseään nimittäneitä. He eivät näytä muodostaneen suhteessaan kampakeraamikkoihin sellaista sulkeutunutta ryhmää kuin edeltäjänsä puolisen vuosituhatta aikaisemmin. Tämä ilmennee mm. siitä, että kiukaiskulttuurin kantasuomalaiset alkoivat nyt valmistaa reikäkirveitä; sitä eivät rannikon myöhäiskampakeraamikat olleet aikaisemmin tehneet. Tällä seikalla on suuri merkitys, sillä reikäkirveet eivät olleet teknisiä teriä, vaan aseita ja samalla kulttuurinsa uskonnollisia symboleja.

Keskustelua kantasuomen eräistä ongelmista

Siinä hyvin ajatellussa, mutta pelkästään kielihistoriallisiin argumentteihin perustuvassa kritiikissä, jonka Aslak ja Ante Aikio ovat kohdistaneet jatkuvusteoriaan, eräänä lähtökohdana on se käsitys, ettei kantasuomi olisi voinut säilyä Suomenlahden pohjois- ja eteläpuolella kauankaan yhtenäisenä, koska meri erotti pohjoisen ja eteläisen kantasuomen puhujat toisistaan.⁸⁹ Kun suomen lounaismurteet ja viron pohjoismurteet ovat kuitenkin lähellä toisiaan – siihen nähden viron pohjoismurteet eroavat enemmän viron etelämurteista – ei Suomen asutus olisi voinut olla kantasuomalaista läheskään niin kauan kuin jatkuvusteorian mukaan on päätelty. Yleinen käsityshän on, että Suomen asutus on ollut (osaksi) kantasuomalaista ainakin varsinaiskampakeraamisesta ajasta lähtien, viidennen ja neljännen vuosituhaten vaihteesta, ja Milton Nuñez on katsonut asutuksen jatkuvuuspiirteiden oikeuttavan siihen päätelmään, että Suomen asutus olisi ollut suomensukuista, voisiko sanoa ”esiuralilaista” alustaan lähtien. Eräät yleiset seikat sopivatkin tähän käsitykseen, kuten edellä esitin, joskin samalla totesin, ettei suomensukuisuuden esineistö materiaali- ja funktiosidonnaisena kelpaa kovinkaan hyvin etnisiin päätelmiin.

Mutta Aslak ja Ante Aikion näkemyskseen mennäkseni: entäpä jos meri ei pelkästään erottanut, vaan myös yhdisti? Jälkimmäinen mahdollisuushan selittäisi juuri sen, miksi suomen lounaismurteet ja viron pohjoismurteet ovat suuressa määrin toistensa kaltaisia. Viron pohjois- ja etelämurteiden eroavuus, johon Aikiot kiinnittävät syystä huomiota, on heidän mukaansa suurempi, vaikei murteita erota meri, vaan niitä yhdistää maa, joka on siis yhdistävyydessään erottavampi kuin erottava meri! Sitä ajatellen totean, että lounaismurteiden ja viron pohjoismurteiden ilmeinen yhtäläisyys puhuu meren yli tapahtuneesta kanssakäynnistä, ja se on asia, jota voi tarkastella Suomenkin arkeologian näkökulmasta. Siitä pitäisi näet löytyä arkeologisia todisteita, koska kielihistorian ja arkeologian kohteena on sama menneisyys.

Otan lähtökohdaksi varsinaiskampakeramiikan, joka levisi sekä Suomeen että Viroon hyvin yhtäläisenä ja joka lienee luonut näille alueille kielellistäkin yhtäläisyyttä, kuten edellä otaksuin. On yleisesti tiedossa, että varsinaiskampakeraamista yhtäläisyyttä seuraa myöhäiskampakeraaminen erilaistuminen, jonka synnä ilmeisesti oli alueen aikaisempien kulttuurien uudelleen ilmi tuleva vaikutus. Alkava erilaistuminen ei silti pyyhkäissyt pois varsinaiskampakeraamisen kulttuurin luomaa yhtäläisyyttä, sillä myöhäiskampakeramiikalla on Suomessa ja Virossa joukko yhteisiä piirteitä, joihin tutkimus on kyllä kiinnittänyt huomiota.⁹⁰

⁸⁸ Salo 1997a, 43–53.

⁸⁹ Aslak ja Ante Aikio 2001.

⁹⁰ Meinander 1984, 38.

Viron ja Suomen arkeologiset kohtalot eivät myöhäiskampakeraamisena aikana kulkeneet muutoinkaan eri suuntiin, sillä Virossa Suomeen noin 3200 eKr. levinnyt vasarakirveskulttuuri kohdisti kumpaankin maahan saman ulkoisen vaikutuksen, Virossa koko alueeseen, Suomessa maan etelä-, lounais- ja länsiväyläalueeseen. Ja erityisesti on mainittava vasarakirveskulttuurin viimeinen aalto, joka levitti Suomeen virolaistyypiset vasarakirveet. Käsitykseni mukaan kantabalttilaiset lainasanat, ainakin vanhimmat, omaksuttiin rannikolla puhuttuun varhaiskantasuomeen juuri tässä yhteydessä. Lähtökohtanani on se ilmeinen tosiasia, että vanha balttilainen lainasanakerros näyttää osoittavan kosketuksia juuri vasarakirveskulttuurin kaltaiseen kulttuuriin; en voi tässä yhteydessä kuitenkaan käsitellä asiaa yksityiskohtaisemmin.

Myöhäiskampakeramiikkaa vasarakirveskulttuurin jälkeen seuraavalla kiukaiskeramiikalla ei Virossa ole suoranaista vastineita, mutta pronssikaudella kummankin maan rannikkoon kohdistui sama ulkopuolinen vaikutus, läntinen kantagermaanisiksi luonnehdittu siirtolaisuus. Se saavutti Suomen kuitenkin huomattavasti aikaisemmin kuin Viron, nimittäin skandinaavisen pronssikulttuurin II periodin jälkipuolella, Viron vasta IV periodilla, ja lisäksi sen vaikutus on Suomessa paljon voimakkaampi. Tämä ilmenee kiviröykkiöhautojen lukumääristäkin, vaikka otettaisiin huomioon, että Suomen pronssikaudentyypisistä hautaraunioista suuri osa on vasta rautakaudelta. Se seikka, että skandinaavinen siirtolaisuus kohdistui voimakkaammin Suomeen kuin Viroon, selittyy ainakin tietyssä määrin maantieteestä: Ahvenanmaa ja lounaisaariisto yhdistivät Suomen merellisenä siltana Ruotsiin; Viro sen sijaan sijaitsee Skandinaviasta katsottuna aavan Itämeren vastarannalla. Sinne oli turvallisinta kulkea Suomen kautta, vaikka kaiketi melottiin suoraankin. C. F. Meinanderin ajatuksen mukaan Viron pronssikautinen skandinaaviasutus saattaakin osaksi olla Suomesta lähtenyttä.

Se seikka, että germaanisista lainasanoja tunnetaan suomesta huomattavasti enemmän kuin virosta, mihin Aslak ja Ante Aikio kiinnittävät huomiota – selittyy siis aivan luonnollisesti siitä, että kantagermaanisesta kulttuurivaikutuksesta alkoi Suomessa aikaisemmin kuin Virossa ja kohdistui Suomeen muutoinkin voimakkaammin kuin Viroon. Kielihistoria ja arkeologia muodostavat tässä toistensa rinnakkaisilmiöt, kun sen sijaan ajatus siitä, että germaanisista sanalainoja olisi hävinnyt virosta enemmän kuin suomesta, on otaksuttava, sinänsä kyllä mahdollinen. Sitä ei voi kuitenkaan tukea sillä perusteella, että Viron esihistoriallinen asutus olisi ollut heikompaa kuin Suomen ja siis syynä vanhojen germaanilainojen suurempaan häviämiseen virosta. Asia lienee näet ollut juuri päinvastainen. Viitataan vaikkapa Viron rautakauden maahanmuuttoihin, niiden edellyttämään työväen määrään ja väestöpohjaan; vastaavia yhteisyrityksiä Suomessa on vain Rapolan muinaislinna. On aivan ilmeistä, että suomalaisväestö on kasvanut virolaisväestöä lukuisammaksi vasta historiallisella ajalla.

Tässä yhteydessä on tärkeää todeta myös, että Suomella ja Virolla oli pronssikaudella muitakin yhteyksiä, sillä tšekäläisen paimionkeramiikan kaltaista kuoppakoristeista naarmukeramiikkaa tunnetaan myös Virossa.⁹¹ Yksinkertaiset viisisärmäiset reikäkirveet (1954 13 kpl) lienevät puolestaan levinneet Suomeen Virossa kautta.⁹² Näillä seikoilla on merkityksensä, kun otetaan huomioon, etteivät Suomi ja Viro olleet mitään pronssivaltakeskuksia eivätkä siis tuottaneet metallivaloksia, joiden kautta niiden keskinäiset yhteydet ilmenisivät selvemmin.

⁹¹ Meinander 1954b, 173.

⁹² Meinander 1954b, 76–80.

Enemmän Suomen ja Viron kontakteista kertovatkin vasta esiroomalaisen ajan löydöt – kaikessa niukkuudessaankin. Sekä Suomen rannikkovyöhykkeellä että Virossa ja Pohjois-Latviassa – itämerensuomalaisen alueen länsivyöhykkeellä siis – pronssikauden itäisten mälarinkirveiden muoto siirrettiin rautaan, niin että itämerensuomalaiselle alueelle kehittyi kapea silmukallinen onsikirvestyyppi.⁹³ Yhteisiin esiroomalaisiin metallimuotoihin kuuluvat myös tappikirveet (1968 Suomi 10, Viro 5 kpl), harvinainen metallimuoto, jolle ei tunneta vastineita lännestä eikä etelästä, ei sanottavasti idästäkään.⁹⁴ Kummallakin alueella pronssikauden skandinaavisista kaula- ja olkavarsi(?)renkaista kehittyneet rengaskorut säilyivät ajanlaskun vaihteen tienoille, ja tämänaikaisista kontakteista Viroon todistaa myös Espoon Dävitsin kalmisto, joka sekä rakenteeltaan että esineellisen hautaustapansa vuoksi rinnastuu Viron vanhimpiin tarhakalmistoihin.⁹⁵

Vanhemmalla roomalaisajalla (50–200) Suomen rannikon uusissa esineellisissä kalmistoissa Viron vaikutus kuvastuu selvästi. Pyhtään Strukankallioiden, Karjaan Kroggårdsmalmenin, Sauvon Korvalan, Porin Parkkalin ja Rajakalmiston sekä Noormarkun Rainiolan hautaraunioiden tarharakenteet palautunevat virolaisiin esikuviin, samoin kaiketi Nakkilan Penttalan laajan kalmistokiveyksen reunoilla sijainneet tarhat ja Sauvon Junnolan hävitetyt tarhat.⁹⁶ Naisenhautojen rengaskoruissa Viron ja Liivimaan tyypit vallitsivat maamme kaikentyyppisissä kalmistoissa.⁹⁷

Nuoremmalla roomalaisajalla, lähinnä 300-luvulla, Virumaasta kehittyi yksi Suomen tärkeimmistä kauppakumppaneista. Se välitti Suomen turkiksia ja muita vientituotteita Dneprin suuntaan ja Mustallemerelle ja maksoi tuontinsa metallitavaroilla, mm. emalikoristeisilla antiikkispiirteisillä koruilla. Vientisatamana toimi Porvoonjoen ja osaksi Uskelanjoenkin suu, ja ensin mainitun kautta virumalaiset soljet levisivät eritoten Kokemäenjokialueelle. Kun Virumaan – Dneprin kauppa näyttää houkuttelleen uudisasukkaita Kokemäenjoen suupuolesta sisämaahan vesistön varteen, Virumaan-kaupan on täytynt olla varsin vilkasta.⁹⁸

Kosketukset Viron suuntaan olivat nuoremmalla roomalaisajalla intensiivisiä lännempänäkin Uudellamaalla ja Varsinais-Suomen kaakkoisosissa. Sen osoittavat virolaistyyppiset yksittäistarhat, hautarakenteet, joita tunnetaan Karjaalta Uskelaan / Saloon.⁹⁹ Ne eivät silti todistane virolaisesta maahanmuutosta, mutta kyllä Viron vaikutuksesta kalmistotraditioihin tällä alueella. Samaa osoittaa Siuntion Ekebergan kehärakenteinen kiviröykkiöhauta.¹⁰⁰ Rakenteeltaan se liittyy mm. Saarenmaalta tunnettuihin hautoihin, mutta rinnastuu korkealle kalliolle rakennettuna lapinraunioihin. Virolaisvaikutus oli nuoremmalla roomalaisajalla selvää ja voimakasta Suomenlahden rannikolla Porvoonjoelta Uskelanjoelle. Virolaisia tuontikoruja tunnetaan myös Paimionjoen ja Aurajoen alueelta, mutta täällä ja pohjoisempänä tärkeimpänä ulkoisena kontaktialueena oli Gotlanti ja Keski-Ruotsin rannikko.

Virolaistyyppisiä koruja on löydetty kalmistoistamme runsaasti myöhemmiltäkin periodeilta. Ne osoittavat Suomen ja Viron yhteyksien jatkuneen kansainvaellusajalla ja myöhemminkin rautakaudella. Olen otaksunut, että kaupallinen vaihdanta olisi

⁹³ Salo 1968, 159–161.

⁹⁴ Salo 1968, 164–165.

⁹⁵ Meinander 1969.

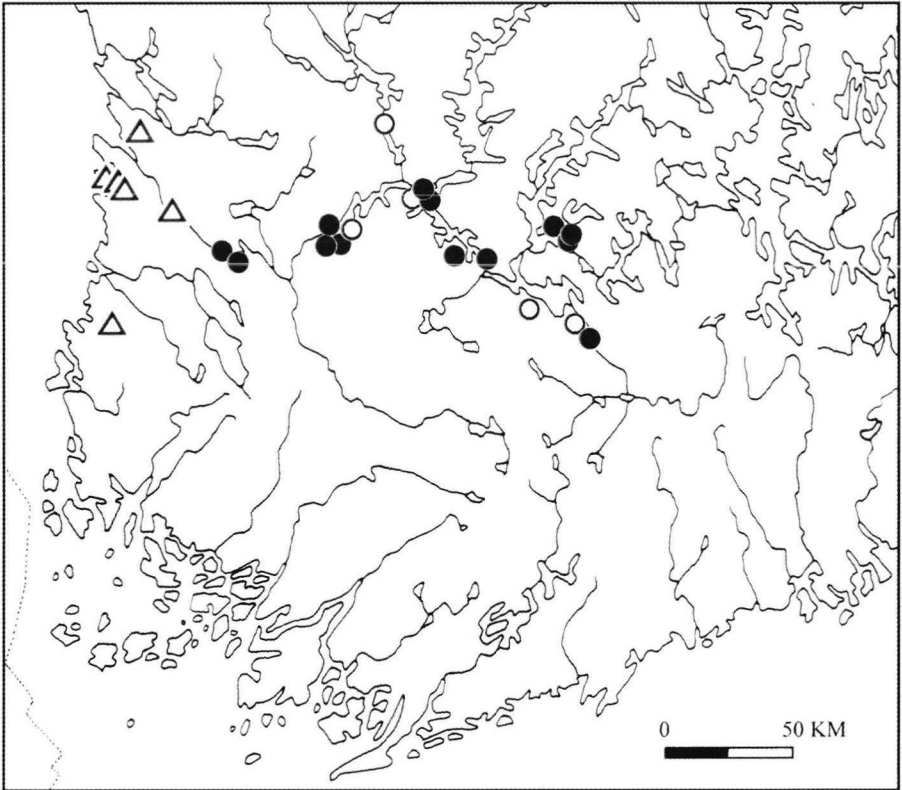
⁹⁶ Kyseisistä kalmistoista ks. Salo 1968, 12–20, 67, 69–77; Salo 1970, 73–94; Salo 1987; Miettinen 1998, 99–101; Kaivaukset 1997, 100; Kaivaukset 1998, 156; Salmo 1957.

⁹⁷ Salo 1968, 101–113.

⁹⁸ Salo 2000, 68–82.

⁹⁹ Hackman 1905, 20–33; Hirviluoto 1991, 101–102.

¹⁰⁰ Erkola 1960.

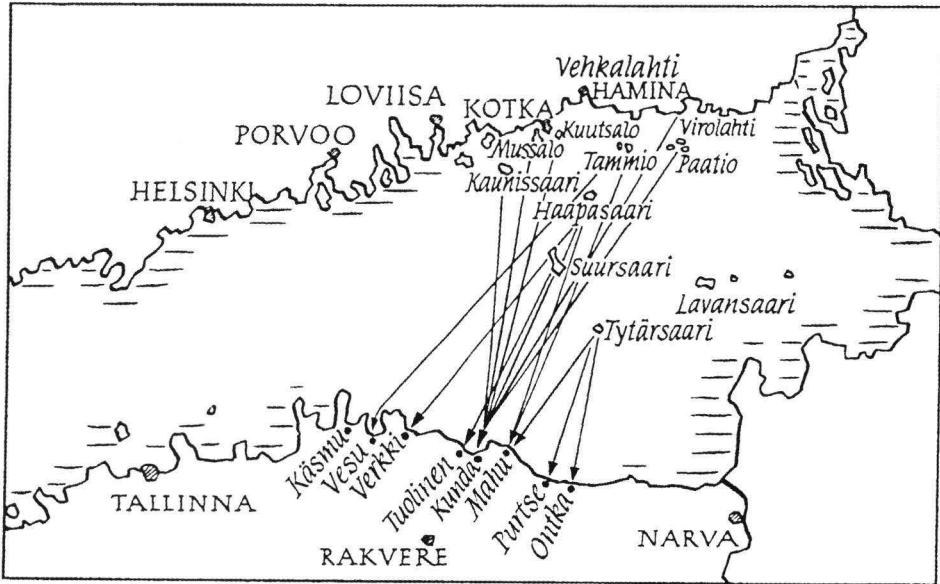

Kuva 16. Kartta Kokemäenjokialueen roomalaisaikaisesta asutuksesta. Vanhemman roomalaisajan (50–200) kalmistot (merkkeinä kolmiot) sijaitsivat rannikolla, poikkeuksena Vammalan Hiukkasaari. Nuoremmalla roomalaisajalla, lähinnä 300-luvulla, syntyy hunninkoja, maan- ja kivensekaisia hautakumpuja vesistön varteen, Kokemäeltä Hämeenlinnaan ja Pälkäneelle asti. Ne osoittavat rannikolta lähteneiden uudisasukkaiden taloja, joista asutus levisi ja jatkui historialliseen aikaan asti. Rannikolta asutus sen sijaan hävisi: sieltä ei tunneta esineellisiä hautoja enää nuoremmalta roomalaisajalta eikä sanottavasti esineettömiäkään kansainvaellusajan (400–550/600) jälkeen. Kun Satakunnan ja Hämeen rautakautinen asutus jatkaa rannikon asutusta, on ilmeistä, että hämäläismurteet kehittyivät uudisasukkaiden puhumasta kielestä. Ne näyttävät säilyttävän Pohjanlahden rannikon kieliperinnettä melko uskollisesti verrattuna lounaismurteisiin, joihin vaikuttivat ajanlaskun vaihteen jälkeen virolaiskosketukset ja kantaskandinaavinen siirtolaisuus. Salo 2000.

tapahtunut talokohtaisesti, pitkään kestäneiden kauppa- ja ystävyyssuhteiden kautta. Tämä rautakautiseksi otaksumani instituutio olisi säilynyt Suomenlahden itäisiltä saarilta ja rannikolta tunnettuna sepralaitoksena, ’seurakauppana’, jota Kustaa Vilkuna on selvittänyt.¹⁰¹ Seprakauppaa kävivät kalastajat kukin perinnäisesti sovitun sepransa, virumaalaisen talon kanssa vaihtaen silakkaa tai hailia viljaan, perunaan ja muihin maanviljelystuotteisiin. Kaupankäyntiin liittyi myös lahjojen vaihtoa ja kestiystävyyttä. Viron-matkoja tehtiin vuodessa kaksi tai kolme, tavallisesti viikon mittaisia.

Kenties seprakaupan kontakteissa syntyi myös avioliittositeitä. Kielellisten vaikutteiden välittämiseen tällainen ystävyys ja kaupankäynti soveltui tavanomaista tilapäistä kaupantekoa paremmin.

¹⁰¹ Vilkuna 1964, 140–163.

Kuva 17. Itäisen Suomenlahden saarten ja rannikonkin kalastajat harjoittivat Virumaan talojen kanssa seprakauppaa 1300-luvulta lähtien aina ensimmäiseen maailmansotaan asti. Kalastajat tekivät vuodessa kaksi tai kolmekin matkaa Viroon, vaihtaen sepransa, sikäläisen talon kanssa silakkaa ja hailia viljaan ja perunaan. Seprasuhteet olivat perinnäisiä ja niihin liittyi vierailuja ja molemminpuolista kestiystävyyttä. Kyseessä on arkaistinen kauppainstituutio, talojen välinen kauppavaihto ja kestiystävyyys. Suomenlahden itärannikolla se ei voi olla 1200-lukua vanhempaa, mutta lännempänä, jossa rannikkotaloja oli ilmeisesti pronssikaudesta lähtien, seprakauppa saattaa palautua jopa ajanlaskun vaihteen taakse. Virosta ja Liivinmaalta Suomeen rautakauden eri periodeina runsaasti kulkeutuneet korut edellyttävät näet esiurbaanista kauppainstituutiota, kenties siis sepralaitosta. Tämäntapaisia yhteyksiä, vuosisatoja, ehkä vuosituhansiakin kestäneitä, edellyttävät myös Suomen lounaismurteiden ja Viron pohjoismurteiden sanastolliset ja äännehistorialliset yhtäläisyydet. Seprasuhteita osoittava kartta tutkimuksesta Viikuna 1964.

Virumalalle suuntautuvasta seprakaupasta on tietoja jo 1300-luvulta. Paljon vanhempaan aikaan se ei voi itäisellä Suomenlahdella palautuaakaan, sillä suomenpuoleinen rannikko sai asutuksensa pääasiassa vasta 1200-luvun jälkipuolella. Mutta seprakaupasta on tietoja myös lännempää Viron rannikolta, jossa Tallinnan kaupunki ilmeisesti kuitenkin sen tukahdutti. Lännempänä, jossa Suomenlahden etelä- ja pohjoisrannikko olivat asuttuja jo rautakaudella, seprakauppa saattaa kuitenkin palautua jo keskiajan taakse. Sen syntymisen edellytyksenä oli tietysti riittävä merenkulkutaito ja ylituotanto, jonka tuotteita voitiin kummankin osapuolen eduksi vaihtaa. Talojen välisenä vaihdantana sillä oli joka tapauksessa yhteiskunnalliset edellytyksensä jo ajanlaskun vaihteen jälkeisellä rautakaudella ja ilmeisesti jo pronssikaudellakin. Onko näin varhaiseen vaihdantaan yli Suomenlahden ollut tarvetta, jää arvailun varaan. Esiroomalaisen ajan yhteiset esinemuodot sopivat joka tapauksessa seprakauppa-ajatukseen, kenties myös ajanlaskun vaihteen jälkeisten virolaisten tai virolais-liiviläisten korujen leviäminen Suomeen; se näet edellyttää säännöllistä, vuosisatoja kestänyttä instituutiota. Summa summarum: arkeologisen aineiston näkökulmasta Suomenlahti ei esihistoriallisella ajalla estänyt Suomen ja Viron keskinäisiä yhteyksiä, vaan päinvastoin edisti niitä. Sellaisena se on ilmeisesti edistänyt kielellistäkin vaihtoa ja yhteisen kantasuomalaisen kieliperinnön säilymistä, vieläpä enemmän: keskinäinen kanssakäynti ja yhteiset

ulkopuoliset kosketukset ovat ilmeisesti kehittäneet suomen lounaismurteita ja viron pohjoismurteita samaan suuntaan.

Postscriptum

Edellä esitetty hahmotelma eroaa aikaisemmin annetuista jossakin määrin siinä, että se pyrkii yhdistämään kielihistorian, nimistöntutkimuksen ja kansanperinteen näkökulmat arkeologian ja historian tuloksiin ehkä perusteellisemmin kuin aikaisemmin on tehty. Se lähtee siitä käsityksestä, että niissäkin on saman menneisyyden jälkiä, joita siis voitaisiin ja pitäisikin käyttää menneisyyden tutkimiseen ja hahmottamiseen. Menneisyyden yleisen kysymyksen kannalta niiden yhdistäminen varsinaiseen historialliseen tutkimukseen on tutkimukselle haaste, koska se lupaa täyteläisemmän kuvan kuin arkeologia tai kielihistoria kykenevät yksinään luomaan. Tällaisen kuvan piirtäminen on kuitenkin sekä työlästä että muutoinkin vaikeaa. Siksi useimmat tutkijat siitä luopuvatkin ja toiset heristävät varottavasti sormeaan. Tehtävän vaikeus ei ole kuitenkaan riittävä syy hylätä itse tavoite, menneisyyden entistä monipuolisempi tutkiminen, sillä todellinen esihistoria on enemmän kuin arkeologia tai kielihistoria. Emme voi lähteä siitä ajatuksesta, että tähänastinen tutkimus on jo löytänyt kaikki käyttökelpoiset lähteet, joten tutkimuksen tulee etsiä ja arvioida sellaisiakin menneisyyden jälkiä, joihin ei ole vielä kiinnitetty riittävää huomiota. Edellytyksenä kuitenkin on, että ne ovat käsiteltävän kysymyksen kannalta sekä luotettavia että merkittäviä. Niiden informaatio on voitava jollakin todennäköisyydellä ajoittaa ja sen totuudellisuus muutoinkin riittävästi testata. Jos ne tällaisen tarkastelun jälkeen sopivat muun tutkimuksen perusteltuihin tuloksiin ja jos ne tuovat näihin uusia piirteitä, miksi emme niitä käyttäisi? Siihen olen tässä hahmotelmassa pyrkinyt.

KIRJALLISUUS

- Aikio, Aslak ja Ante 2001: Heimovaelluksista jatkuvuuteen – suomalaisen väestöhistorian tutkimuksen pirstoutuminen. *Muinaistutkija* 4/2001.
- Carpelan, Christian 1984: Katsaus saamelaisten esihistoriaan. SVEJ.
- 1999: Käännekohtia Suomen esihistoriassa aikavälillä 5100...1000 eKr. Pohjan poluilla.
- Edgren, Torsten 1966: Jäkärä-gruppen. En västfinsk kulturgrupp under yngre stenålder. SMYA-FFF 64.
- 1992: Den förhistoriska tiden. *Finlands historia* I 1992. Ekenäs.
- 1999: Alkavan rautakauden kulttuurikuva Länsi-Suomessa. Pohjan poluilla.
- Eriksson, Aldur W. 1984: Saamelaisten perinnölliset erikoispiirteet. SVEJ.
- Erkola, Toini 1960: Suitian Ekebergan kalmisto Siuntiossa. SM 1960.
- Erä-Esko, Aarni 1965: Germanic Animal Art of Salins Style I in Finland. SMYA-FFT 63.
- Europaeus-Äyräpää, Arne 1930: Die relative Chronologie der steinzeitlichen Keramik in Finnland I-II. *Acta Archaeologica* I. Köbenhavn.
- FUF: Finnisch-ugrische Forschungen. Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde. Helsinki.
- Gallén, Jarl 1984: Länsieurooppalaiset ja skandinaaviset Suomen esihistoriaa koskevat lähteet. SVEJ.
- Grünthal, Riho 1997: Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonymit. *Castrenianumin toimitteita* 51.
- Hackman, Alfred 1905: Die ältere Eisenzeit In Finnland. I. Die Funde aus den fünf ersten Jahrhunderten n. Chr. Helsingfors.
- Hafström, Gerhard 1965: s. v. *Leidang*, Sverige. KHLNM X. Helsingfors.

- Hakulinen, Lauri 1958: Suomen nimi. Teoksessa Sanojen sanottavaa. Tietolipas 16.
- Hirviluoto, Anna-Liisa 1991: Salon esihistoria. Jyväskylä 1991.
- Historiallinen Arkisto: Historiallinen Arkisto. Suomen Historiallisen Seuran ja Historian Ystävien Liiton vuosikirja. Helsinki.
- Huurre, Matti 1979 ja 1995: 9000 vuotta Suomen esihistoriaa. 1. painos 1979, 5. painos 1995. Helsinki.
- Häkkinen, Kaisa 1983: Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 17.
- Indreko, R. 1945: Märkmeid Tamula leiu kohta. SMYA-FFT XLV.
- Itkonen, Erkki 1966: Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta. Tietolipas 20.
- Itkonen, Terho 1984: Suomessa puhutun kantasuomen juuret. SVEJ.
- Jaanius, L. 1957: Neue Gräberfunde auf dem spätneolithischen Wohnplatz Tamula in Estland. SMYA – FFT 58.
- 1974: Über die gemeinsame archäologische Kultur der ostseefinnischen Stämme. Teoksessa Soviet finno-ugric Studies X 1974 4. Tallinn.
- Jokipii, Mauno 2000: Hämeen ristiretki. Teoksessa Hämeen käräjät 1. Hämeenlinna.
- 2004: Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja sen lähin jälkimaine. Teoksessa Muinainen Kalanti ja sen naapurit, toim. V. Kaitanen, E. Laukkanen ja K. Uotila. SKTS 825.
- Julku, Kyösti 1987: Suomen itärajan synty. Studia historica septentrionalia 10. Jyväskylä.
- 2002: Suomalaisien kaukaiset juuret. Kallio 3/2002.
- Juva, Mikko, Niitemaa, Vilho, Tommila, Päiviö 1968: Suomen historian dokumentteja 1. Helsinki.
- Kallio, Petri 1998: Suomi(ttavia) etymologioita. Virittäjä 4/1998.
- 1999: Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit. Pohjan poluilla.
- Karhunhammas: Arkeologian monistesarja. Turun yliopisto.
- Kerkkonen, Martti 1962: Länsimaisen Suomen varhaisin itäraja. Historiallinen Aikakauskirja 1962.
- Kivikoski, Ella 1961: Suomen esihistoria. Porvoo ja Helsinki.
- KHLMN: Kulturhistoriskt lexikon för Nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid I–XXII. Helsingfors 1956–1978.
- Koivulehto, Jorma 1984: Itämerensuomalais-germaaniset kosketukset. SVEJ 1984.
- 1993: Suomi. Virittäjä 97.
- 1997: Were the Baltic Finns “clubmen”? Teoksessa You name it. Perspectives on onomastic research, toim. Ritva Liisa Pitkänen & Kaija Mallat. Studia fennica linguistica 4.
- 1999a: Verba mutuata. Quae vestigia antiquissimi cum Germanis aliusque Indo-Europaeis contactus in linquis Fennicis reliquerunt. SUST 237.
- 1999b: Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit: aika ja paikka lainasanojen valossa. Pohjan poluilla.
- Korhonen, Mikko 1984: Suomalais-ugrilainen tausta historiallis-vertailevan kielitieteen valossa. SVEJ.
- Korkeakoski-Väisänen, Kristiina 1981: Suomen viikinki- ja ristiretkiajan rannerenkaat ja niiden ornamenttiikka. Karhunhammas 5.
- Matiskainen, Heikki 1987: Studies of the Chronology, material Culture and Subsistence Economy of the Finnish Mesolithic, 10 000–6000 b.p. Iskos 8.
- Meinander, C. F. 1954a: Die Kiukaikskultur. SMYA-FFT 53.
- 1954b: Die Bronzezeit in Finnland. SMYA-FFT 54.
- 1969: Dämits. En essä om förromersk järnålder. FM 1969.
- 1984: Kivikautemme väestöhistoria. SVEJ.
- Miettinen, Mirja 1993: Kangasalan Sarsa, esimerkki Pirkanmaan kehityksestä kivikaudesta pronssikauteen. Masunni. Kirjoituksia Tampereelta ja Pirkanmaalta. 1. Tampereen museot.
- Muinaistutkija: Muinaistutkija. Suomen arkeologinen seura ry:n vuosikirja. Helsinki.
- Nerman, Birger 1941: Sveriges rikes uppkomst. Stockholm.
- Nissilä, Viljo 1965: s. v. *Finland, Landskapsnamn*. KHLNM X.
- Norio, Reijo 2000: Suomi-neidon geenit. Tautiperinnön takana juurillemme johtamassa. Keuruu 2000.
- Núñez, Milton 1987: A model for the early settlement of Finland. Fennoscandia archaeologica IV (1987).
- Oja, Aulis 1964: Suomen ja Kainuun raja. Kalevalaseuran vuosikirja 1964.

- Pentikäinen, Juha 1990: Child Abandonment as an Indicator of Christianization. Teoksessa Tore Ahlbäck (Editor), *Old Norse and Finnish Religions and Cultic Place-Names*. Åbo.
- Pirinen, Kauko 1955: Suomen lähetysalueen kirkollinen järjestäminen. Teoksessa *Novella plantatio*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran juhla-kirja Suomen kirkon juhlavuotena 1955. SKST 56.
- Pohjan poluilla: Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan, toim. Paul Fogelberg 1999. *Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk* 153. Helsinki.
- Purhonen, Paula 1998: Kristinuskon saapumisesta Suomeen. SMYA-FFT 106.
- Pälsi, Sakari 1915: Riukjärven ja Piiskunsalmen kivikautiset asuinpaikat Kaukolassa. SMYA – FFT XXVII. Helsinki 1920.
- Rinne, Juhani 1932: Pyhä Henrik, piispa ja marttyyri. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia XXXIII. Helsinki.
- Roots I–IV: The Roots of Peoples and Languages of Northern Europe I–IV, 1997, 1998, 1999, 2002, toimittajina Kyösti Julku, Kalevi Wiik, Ago Künnap. Oulu.
- Rosén, R. 1949: Varhaiskeskiaika. Teoksessa Arvi Korhonen (toim.), *Suomen historian käsikirja I*. Porvoo – Helsinki.
- Salmo, Helmer 1952: Rautakausi. *Satakunnan historia II*. Vammala.
- 1957: Ein neuentdecktes römerzeitliches Gräberfeld in Südwestfinnland. FM 1957.
- Salo, Unto 1968: Die frühromische Zeit in Finnland. SMYA-FFT 67.
- 1970: Metallikautinen asutus Kokemäenjoen suussa I. Teoksessa Unto Salo - Pirjo Lahtiperä, *Metallikautinen asutus Kokemäenjoen suussa I - II*. Pori.
- 1981a: Satakunnan pronssikausi. *Satakunnan historia I,2*. Rauma.
- 1981b: Esihistoriallisen asutuksen jatkuvuudesta Suomen rannikolla. *Sananjalka* 1981. Painettu uudestaan 1984 teoksessa SVEJ.
- 1984: Pronssikausi ja varhainen rautakausi. Teoksessa Jukka Tarkka (toim.), *Suomen historia I*. Tapiola.
- 1987: Noormarkku Söörmarkku: Karimaa ja Rainiola, varhaismetallikautisten raunioiden tutkimus 1981-2. *Karhunhammas* 11.
- 1989: Astian kultuurihistoriasta Suomessa ja naapurialueilla. SM 1989.
- 1995: Aurajokilaakson pronssikautinen ja rautakautinen asutus. Tietoja, tulkintoja, kysymyksiä. Teoksessa Aino Nissinaho (toim.), *Ihmisen maisema*. Kirjoituksia yhteisön ja ympäristön muutoksesta Lounais-Suomen rannikolla. Turku.
- 1997a: Ihmisen jäljet Satakunnan maisemassa. *Kulttuurimaiseman vuosituhannet*. SKST 677.
- 1997b: Nousiaisten Moisio - ikkuna Suomen uskonto- ja yhteiskuntahistoriaan. SM 1997.
- 1998: Kristinuskko ennen kristinuskoa Suomessa (II). Keskustelua Suomen kristillistymisestä. SM 1998.
- 2000: Suomi ja Häme, Häme ja Satakunta. Teoksessa Hämeen käräjät I. Hämeenlinna.
- 2002: Finland's name and its history of thousands of years. *Roots* IV.
- 2003: Oliko Kalanti muinaismaakunta? Teoksessa Muinainen Kalanti ja sen naapurit, toim. V. Kaitanen, E. Laukkanen ja K. Uotila. SKST 825.
- Sammallahti, Pekka 1984: Saamelaisten esihistoriallinen tausta kielitieteen valossa. SVEJ. *Sananjalka: Suomen kielen seuran vuosikirja*. Turku.
- Schulz, Hans-Peter 1996: Pioneerit pohjoisessa Suomen varhaismesoliittinen asutus arkeologisen aineiston valossa. SM 1996.
- SKES I–VI: Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VI, kirjoittajina Y. H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola. Helsinki 1955–1978.
- SKST: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. Helsinki.
- SSA 1–3: Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1. A-K. 2 L-P. Päätoimittajat Erkki Itkonen ja Ulla-Maija Kulonen. SKST 556. Helsinki 1992, 1995, 2000.
- Suvanto, Seppo 1973: Keskiaika. *Satakunnan historia III*. Pori.
- 1985: Keskiaika. Teoksessa Suvanto, Seppo, Kiuasmaa, Kyösti, Korhonen, Teppo, *Suomen historia 2*. Keskiaika. Valtaistuinriitojen ja uskonpuhdistuksen aika. *Kansankulttuurin juuret*. Tapiola.
- SVEJ: Suomen väestön esihistorialliset juuret. Tvärminnen symposiumi 17.–19.1.1980., toim. Sven-Eric Åström. *Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk*. H.151.
- Taavitsainen, J.-P. 1991: Cemeteries or refuse heaps? SM 1991.

- Taavitsainen, J.-P. 2003: Lapinraunioiden kronologisten kysymysten hahmottelua – uusia AMS-ajoituksia Keski-Suomen lapinraunioiden palaneesta luusta. *Muinaistutkija* 1/2003.
- Tunkelo, E. A. 1899: Mistä Häme nimi? *Virittäjä* 1899.
- Vahtola, Jouko 1999: Saamelaisten esiintyminen Suomessa varhaishistoriallisten lähteiden ja paikannimien valossa. Pohjan poluilla.
- Vilkuna, Kustaa 1964: Kihlakunta ja häävyyde. Tutkielmia suomalaisen yhteiskunnan järjestäytymisen vaiheilta. Helsinki.
- Väkeväinen, Lea 1975: Vantaan Kilterin hautalöydöt. SM 1975.
- Äyräpää, Aarne 1955: Den yngre stenålders kronologi i Finland och Sverige. FM 1955.

SUMMARY

The Origins of Finland and Häme

The ethnic evolution of the population of Finland has been an enduring theme in prehistoric research for centuries, because the units of historical identity have been and still are the groups that regard themselves as Finnish, Finland-Swedish or Sámi. Naturally, these groups address the past in terms of their own origins and existence. In the recent past, successful seminars on this theme have been arranged, and in this connection I seek to participate in the related debate and discussion.

I proceed from the starting point that the past is one and the same, even though it is manifested in different kinds of traces and marks in the various sectors of culture. The material traces of ethnohistory are the archaeological record, physical-anthropological and genetic material, and ecofacts telling of the history of cultivation and the natural environment. Immaterial sources, in turn, include linguistic history, including place names among other features, and other traditions, such as historical information, traditions related to the history of settlement and mythology, proverbs and figures of speech crystallized from old concepts. In the following, I seek to combine the results of research involving various sources into an ethnohistorical synthesis, where it is chronologically possible and arguable in terms of content. This objective is by no means new, but I underline it because some scholars have recently expressed claims of a dogmatic tone suggestion that the ethnohistorical past can be deduced only with the aid of linguistic history. The history of language no doubt plays a central role, but there is still reason to reiterate the different nature of various genres of sources. Accordingly, the archaeological traces of the past tell of an ethnically unidentified community or communities in a given period and in a given area, while linguistic history bears witness to the past of an identified community in an unknown period and an unknown area. Although this opposition of terms may be exaggerated, it entails the arguable view that the communities demonstrated by the history of language can be related to time and place only through comparisons with material bound to time and place, in other words to archaeological sources. If despite this, some scholars wish to base their views solely on linguistic history, this raises the suspicion that in doing so they seek to prove the only correct view to be the only correct view.

From the province of Finland to the land of the same name. In early historical sources, the term *Finland* (*Suomi*) refers to a province on the southwest coast extending from Perniö to Uusikaupunki/Kalanti and Laitila, and at times further north to the Rauma region. This area is also reflected in the cemeteries of the Viking Age and the Crusade Period, but previously in the Iron Age it was even larger, since the cemeteries of the Roman Iron Age extended along the coast from present-day Kymijoki or Porvoo to the estuary of the Kokemäenjoki River and as far north as Southern Ostrobothnia. The cemeteries, however, disappeared during the Migration Period from the coastal regions of Eastern and Central Uusimaa and Satakunta, and from Southern Ostrobothnia during the first decades of the Viking Age and from the Karjaa and Tenhola region in the late 10th century. This meant that coastal settlement with cemeteries diminished, although there is no doubt as to its continuity in the Iron Age.

Judging from this continuity the coastal settlement region was already known as *Suomi* in the Early Roman Iron Age (AD 50-200). At the time, the name referred to settlement from Kymi or Porvoo to the estuary of the Kokemäenjoki River or Southern Ostrobothnia. But since its area decreased during the Iron Age to the southwestern coast protected by the archipelago, how did it become the name for the whole country?

Apparently, the reason for this is that the centre of the missionary diocese established in connection with the so-called first crusade to Finland (1155?) was situated at Nousiainen in the northern part of the province of *Suomi* (*Finland*). As the diocese of Finland included in the 12th century the parishes of Satakunta as far east

as (Hämeen)Kyrö, the meaning of the term *Finland* expanded considerably to include areas far in the inland beyond Finland proper. In the beginning of the 13th century, the valley of the Aurajoki River and present-day southeastern Finland were joined to the Diocese of Finland. By 1337 (the year of the uprising of the Häme Finns), it included the eastern parishes of Satakunta and the core areas of Häme, and in connection with the campaign of Birger Jarl, presumably in 1249, also the Lake Päijänne region of Häme, which appears to have been under the control of Novgorod since the 11th century. Accordingly the area of *Finland* expanded over the course of a century to the areas east of Lake Päijänne, and in the late 13th century to Western Karelia, when the administrative counties of Ranta and Lappee were joined to Sweden and at the same time to the Diocese of Finland. In the Treaty of Pähkinäsaari (Schlüsselburg) in 1323 the counties of Savo, Jääski and Äyräpää were also joined to Sweden and the Diocese of Finland, but the core areas of Karelia (settlement on the lower reaches of the Vuoksi River and on the coast of Lake Ladoga) and their *erämark* regions did not join Sweden until post-medieval times. In the Treaty of Taysinä in 1595 the border between Finland and Russia was decreed to pass east of the Vuoksi River to the north, whereby the territory of Finland came to include Lapland along with Lake Inarinjärvi in the east. It was in this manner that Finland achieved its historically known geographical extent.

Finland and the archaeological history of coastal settlement. Archaeology has investigated the early stages of the settlement of Finland for over a century. Stone Age research has established a number of consecutive stages of settlement, cultures and their related periods, and has laid down a chronology for them. According to the accepted chronology, Finland began to be settled by people already in the early 9th millennium BC. It has also been proven that the cultural phases form a chronological continuum, in which no lacunae can be noted. In addition to chronological continuity it has been proven that the consecutive cultures of periods share a number of other phenomena of continuity. The areas of settlement remain the same or change only at a very slow rate. Continuity is also evident at the level of individual sites and antiquities: consecutive cultures or periods are often represented at the same sites. There is also continuity within culture, in the fixed remains and antiquities but even in greater detail in prehistoric artefacts, namely their materials and techniques, but above all in the actual artefact types, and particularly in ceramics. Of course fixed remains and prehistoric artefacts naturally changed over time, but change took place as gradual typological evolution and as such it expresses continuity. Nor is continuity overturned by individual innovations adopted from outside contexts that were adapted to the existing culture.

The prehistoric material of Finland, however, also contains obviously discontinuous phenomena. Without referring to areas of insufficient knowledge, discontinuity is evinced by antiquities and artefacts whose preceding cultural stages are outside the area of Finland but not in Finland and which appear at the same time as complexes distinct from earlier traditions. They indicate foreign traditions, which when appearing as complexes have been interpreted as signifying immigration by foreign groups of people. In some cases these foreign groups had great cultural, ethnic and even genetic impact on Finland, but as they were relatively limited geographically they did not interrupt the central aspect of settlement, viz. continuity. Such foreign complexes of traditions from outside Finland are the Battle Axe or Corded Ware Culture (3200-2400 BC) with its two waves of migration, the coastal culture of the Bronze Age (immigration ca. 1400-1000? BC), and the Proto-Scandinavian colonization of the coastal regions (AD 50-175 AD and possibly AD 300-500). It also appears that around 2000 BC a group of Scandinavian immigrants, presumably speakers of a pre-Germanic language, arrived in the estuary of the Kokemäenjoki River.

These immigrations provided positive opportunities for contacts with foreign languages and the adoption of new cultural traits. Thus, the initial stage of the Corded Ware Culture appears to have passed on Proto-European loan words, while its latter stage provided Proto-Baltic and presumably also early Aryan loans. The Scandinavian contacts of the Corded Ware Culture and migration to the estuary of the Kokemäenjoki River passed on Pre-Germanic loan words, while the Scandinavian immigrants of the Bronze Age provided Proto-Germanic loan words, the layer stratum of which includes certain terms for iron, too. Scandinavian settlement after the beginning of the Common Era, particularly focusing on the coastal region from Piikkiö to Kalanti and Laitila, was a source of Proto-Scandinavian word loans. The colonists also had a great influence on other areas of culture and no doubt left their genetic traces in the coastal population.

The continuity of settlement is most obvious on the coast, where uninterrupted cultural continuity is at least highly probable from the period of Jäkärkä Ware (4200/4100 – 3700? BC) until the end of the Iron Age and the beginning of the Middle Ages. At its largest, this coastal region, Suomi (Finland), extended from the Bay of Viipuri to Southern or Central Ostrobothnia, and in various stages from the Kymijoki or Porvoonjoki rivers to the mouth of the Kyrönjoki River, but was reduced to the southwestern coastal area in the Iron Age. From the perspective of settlement history, the word *Suomi* most probably derives from prehistoric times. The age of the word is also shown by the fact its derivation from the Finnish language has not been reliably proven, and owing to its age, its meaning has become obscured. According to Petri Kallio it is in fact

a Proto-European loan word that can be derived from two original words, one of which presumably meant land and the other meant a human being. Kallio notes that the latter alternative is more probable and would accordingly have been the term that the Proto-European Corded Ware (Battle Axe) tribes used of themselves. The Late Comb Ware population of the coastal regions would then have adopted the same term and begun to call themselves *suomis*, 'people' at some stage in the mid-third millennium BC. They presumably admired the Corded Ware Culture and wanted to distinguish themselves from the rest of the inhabitants of the country, living both in the inland and in areas quite close to the coast.

In the evolution of 'Finnishness' the Jäkärälä Ware group – I would call it a culture – thus constitutes the first archaeologically distinct stage and as such it is particularly interesting. At least for the time being, it has not been derived from any external immigration, but has been classed in terms of its ceramic style as a regional parallel group to Later Early Comb Ware (Ka I:2). Accordingly, it would have originated from Older Early Comb Ware (Ka I:1), which spread to Finland around 5100 BC. Aarne Äyräpää derived Early Comb Ware from the Dnepr River and Poland – Belarus, but the Upper Volga has also been regarded as an area of origin. However, the earliest ceramics from the Upper Volga also derives from the steppe regions. Here in the periphery, Older Early Comb Ware preserved its old Dnepr traditions for centuries, but during the Later Early Comb Ware phase various regional groups emerged, Jäkärälä Ware. They indicate regional cultural differences, but the reasons for these differences have so far remained uninvestigated.

The differences do not yet present themselves in the older stage of Early Comb Ware; nor are they evident in the material of the Suomusjärvi Culture (8300–5100 BC) that preceded Early Comb Ware, perhaps for the reason that the Suomusjärvi material consisted mostly of bladed and other lithic artefacts, in other words technical forms that do not reflect ethnic or social differences, at least in any distinct terms. It can thus be suggested that owing to their boundedness to function, the bladed artefacts and mace-heads of the Suomusjärvi Culture do not indicate differences within the culture, even though such differences presumably existed. Differences would have existed for the reason alone that the inland and the coast required different focuses in the techniques of acquiring nutrition.

But it is also obvious that the earliest history of settlement in the inland and along the coast was different. The coastal region appears to have received its earliest settlement from among the Kunda Culture of Estonia, and thus it derives from the Late Palaeolithic and Early Mesolithic Swiderian Culture of North Poland, Lithuania and South Latvia. The large inland regions, on the other hand, seem to have been settled from the east and the southeast. It can thus be argued that the earliest settlement of the coast and the inland differed with regard to ethnic origin and presumably in ethnic terms as well. The 'Finnishness' that can be noted later in coastal settlement may thus include a southern root factors. The difference of coastal settlement was increased, as is known, by later external influences, cultural, ethnic and even genetic impulses, which are an integral part of the ethnohistory of the Finns.

The early ethnohistory of Häme and the other inland regions. The oldest sites also in the inland date from the Early Mesolithic. The use of quartz for small blades may point to a tradition that had previously evolved in Olonets and Dvina Karelia, as well as the green slate artefacts of the Antrea net find. Migration from the east and southeast are also better suited to the geography of inland settlement than migration from the south. Also in the inland, many consecutive cultures and periods are reflected, and the continuity of settlement and culture does not have to be doubted even here with regard to the Stone Age and the Early Metal Period, even though the evidence is less complete than on the coast. In the inland regions, however, settlement developed in its own specific direction. Many facts prove or suggest that this settlement developed to become the Sámi population.

The original Sámi character of inland settlement is demonstrated by historical data according to which Sámi or Lapps still lived in Central Finland, Savo and elsewhere in the Lake Saimaa region in the Middle Ages and even in Modern Times. The Sámi are also mentioned in many tales related to settlement and colonization and other narratives and items of oral tradition, as well as numerous loan words of Sámi origin of limited distribution that are known at least from Upper Satakunta /Pirkanmaa and Häme. Place names of Sámi origin were adopted by Finnish settlers in the colonization of the inland that began in the 4th century from the former inhabitants of the inland and are known from almost all parts of Finland. The Sámi-based terms *sitta*, *siiti*, *siila* and *siili*, denoting a winter village, show that the Sámi hunting village system had spread into large areas of the Finnish lake districts, in the west as far as Upper Satakunta. An example and evidence of developments that led to the Sámi nature of the inland is provided by the millennia of settlement at the ancient rapids site of Sarsa in Kangasala, where people lived from the times of the Suomusjärvi Culture until the Early Metal Period. Interestingly, a result of this span of settlement history is the Sámi name for rapids, *Sarsa*.

The connection of the regional names *Häme* and *Sabme* in terms of linguistic history is one of the main items of evidence for claims that the original inhabitants of Häme were the Sámi. Retreating from the south

to the north they took their ethnonym *sabme* with them far into the north. According to Jorma Koivulehto, *Häme* and *Sabme* derive from the Proto-Finnic *sämä* meaning 'dark', which in turn is a Proto-Germanic loan adopted from the Scandinavians who migrated to the coastal regions of the Finland towards the end of the second millennium BC. It apparently referred to the Sámi of the inland, who were darker than the Finns and Proto-German speakers of the coastal areas. The distinction is presumably indicated in the inland by most of old owner names prefixed with *musta* (black) or *ruskee* (brown), for at least in some cases they appear to find an explanation in Fennicized Sámi who had kept their racial features..

Sámi racial features and language in contradiction. Both by visual inspection and genetically the Sámi and Finns differ greatly from each other, although the languages of both groups derive from the same shared form, Early Proto-Finnic. The conflict is real, although attempts have been made to explain it with reference to the different nature of linguistic and genetic heritage respectively. We must ask how can the Finns and the Sámi who have lived as neighbours for thousands of years and spoken related languages differ genetically from each other? A reason may lie in their deep social differences, of which there are many indications. The Finns appear to have regarded the Sámi, with their less developed culture, as inferiors – Finns in Häme (and Satakunta) even had Sámis in their ownership. They subjugated the Sámi, exacted tribute from them, and banished them from their former territories. The Finns proceeded in the same manner as the Indo-Europeans in relation to the Fenno-Ugrians. The Finns apparently did not intermarry with the Sámi to any appreciable degree, which means that genetic differences could survive despite living as neighbours for thousands of years.

This, however, lead to the enigma of linguistic relatedness. Early Proto-Finnic, the joint linguistic stage of the Baltic Finnic population and the Sámi does not appear to have been the shared mother tongue of both groups. It was apparently the *mother tongue* of the Finns, but – for genetic reasons – not that of the Sámi. This suggests that at some stage the Sámi exchanged their unknown mother tongue, Proto-Sámi, for Early Proto-Finnic. This is an old suggestion, but it has not found support for the past fifty years. Nonetheless, it would explain the linguistic relatedness of the Finns and the Sámi while also giving a reason for the genetic differences.

When would the Sámi then have changed their language? Presumably at a very early stage, before the stratum of Proto-Baltic and Proto-Germanic loan words was adopted in the Baltic-Finnic languages. Since the oldest Proto-Germanic loan words can be dated to the early Bronze Age, the latter stages of the second millennium BC, the linguistic conversion of the Sámi must have taken place earlier. But how much earlier? Since the changing of the language must have marked an enormous influence from the Proto-Finnic/ pre-Proto-Finnic language in the Sámi regions, it should also be reflected in the archaeological record. In terms of both chronology and the areas involved, this condition would be met by the marked spread of the Typical Comb Ware Culture (4100–3500 BC) into the Baltic-Finnic regions, including the Finnish inland as far north as Lapland. Judging from the similarities of the ceramics and other features, the Typical Comb Ware Culture spread rapidly into its area. Alongside the ceramics it spread other new cultural features, as shown by the archaeological record. It was thus a culturally strong phenomenon, and in fact the most prominent culture at the time in the whole Baltic-Finnic region, and at the same time its only uniform culture. It is obvious that it played a significant role in the emergence of the Baltic-Finnic dimension and in the history of Proto-Finnic. Since no corresponding Baltic-Finnic cultural impulse is known from the large Sámi region, the Typical Comb Ware Culture presumably provides the background for the linguistic conversion of the Sámi. It is not just a probable explanation but presumably the only probable one.